

Nr 94 - 95

MEDEDELINGEN BLAD

Ampt Epe

HISTORISCHE VERENIGING IN DE GEMEENTE EPE

318
1135

MEDEDELINGEN BLAD AMPT EPE

Ampt Epe

Nr 94/95 – juli 1991

REDAKTIE: Th. te Riele-ter Laak, Dorpsstraat 12, 8171 BP Vaassen,
telefoon 05788-1316

Het blad verschijnt 4 keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden
van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'

'AMPT EPE' HISTORISCHE VERENIGING IN DE GEMEENTE EPE

De vereniging stelt zich onder meer tot doel:

- het opwekken en versterken van de belangstelling voor de
geschiedenis van de Gemeente Epe

Lidmaatschap f 20,- per jaar

Bestuur:

Voorzitter: W. Terwel
Apeldoornseweg 41 – 8172 EH Vaassen
Telefoon 05788-1455

Sekretaresse: Th. te Riele-ter Laak
Dorpsstraat 12 – 8171 BP Vaassen
Telefoon 05788-1316

Penningmeester: W. van Putten
Hoofdstraat 80 – 8162 AL Epe
Telefoon 05780-13579

Leden: M. Endendijk
F. Zandstra

Giro: 119.40.15 ten name van penningmeester 'Ampt Epe'
I.S.S.N. nr 0166-2023

Voorwoord

De feestelijkheden na aanleiding van het feit dat 1100 jaar geleden de nederzetting Vaassen ontstond, tonen het belang aan van goed historisch onderzoek.

Schonk Brunhild nu in het jaar 891 of 800 aan de abdij Lauresham (Lorsch) een kerk en ,hoeve' in de vlek Fasna? Gelukkig waren de recente historische uitkomsten voor de Vaassenaren geen reden de festiviteiten uit te stellen. Maar er is meer.

De eigen geschiedenis van Vaassen – zoals bijvoorbeeld „de Cannenburgh” en de industrialisatie – gaven Vaassen een eigen gezicht als dorp en samenleving in de regio.

Kennis van de geschiedenis verdiept het noodzakelijke inzicht in die eigen identiteit. Historisch onderzoek bevordert dat de Vaassense wortels, „roots”, zichtbaar worden.

Ik hoop dat deze uitgave van „Ampt Epe” de belangstelling voor Vaassens verleden verder zal doen toenemen.

Ch. de Loor, burgemeester van de gemeente Epe.

Vaassen 1100

Toen de plannen voor het jubileumjaar 1991 vaste vormen kregen, heeft ons bestuur zich beraden of onze vereniging ook op de een of andere wijze een bijdrage zou kunnen leveren aan de herdenking van dit historisch feit.

De keuze viel op een dubbelnummer van ons blad Ampt Epe met voor deze gelegenheid alleen bijdragen over Vaassen.

Wij zijn bijzonder gelukkig met de reacties van onze leden en het resultaat kunnen wij u nu aanbieden.

Moge u dit nummer . . . weer veel leesplezier geven.

W. Terwel, voorzitter.

Beschrijving van Vaassen

1. Geografie van Veluwe (omstreeks 1795) door Ahasverus van de Berg (1733-1807)

Een uittreksel bewerkt door drs B. Paasman.

De vorm waarin de auteur zijn werk goot, was de didactische vorm bij uitstek: de dialoog. Reeds vanaf de Klassieke Oudheid was de dialoog gebruikt in de leermeester-leerlingsituatie. Niet zelden bestond zo'n dialoog uit vragen en antwoorden.

Vraag: Is Vaassen ook zoo fraai?

Antwoord: Vaassen is minder groot dan Epe, maar desniettemin eene aangename plaats, in eene bevallige landou. Men heeft hier de meeste papiermakers, die derwaards door den rijkdom van beekwater gelokt worden.

Vraag: Is dat alles?

Antwoord: Gij moet vooral den kopersmolen van de Heeren Haak hier gaan zien.

Vraag: Is er noch iets?

Antwoord: Niets anders, dan dat hier voor anderhalve eeuw predikant geweest is, Konradus Goddaeus. Hij is de eerste geweest, die met ernst gedacht heeft, om in de nederduitse gedichten het rijm te verlaten, en de grieksche en latijnsche dichtmaten in te voeren, en heeft een verzameling van zulke gedichten in 't licht gegeven. Hij was bij den Ridder Hoofd, Vollenhove en andere uitstekende vernufften zeer in achtging.

Vraag: Maar nu Oen? (Oene)

Antwoord: Dit Dorpje is klein, maar ligt op vetten grond en is zeer boomrijk.

Vraag: Wat fraaie landhuizen vindt men in dit amt?

Antwoord: Kort bij Vaassen ligt de Kannenburg. Die in schoonheid van gebouwen; rijkheid van water, en fraaiheid van beplanting boven alle de andere uitmunt.

Vraag: Mij dunkt ik heb daar meer van hooren spreken?

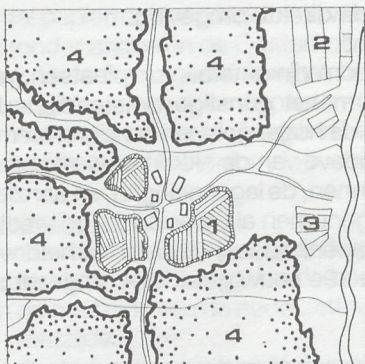
Antwoord: Mogelijk hebt gij gehoord, dat het aan den beroemden Marten van Rossum heeft toebehoord, en dat men er noch verscheiden bijzonderheden van dien krijgsheld vertoont.

2. Aardrijkskundig woordenboek door P. H. Witkamp (1877)

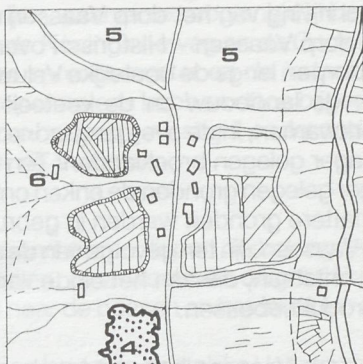
Vaassen, d. in de Geld. gem. Epe, tellende in 1840 594 en met de onderh. b. Heggerot, Broek en Westeresch 1507 inw. In 1872 had het alleen 689 en met de drie b. 1881 inw. Er zijn kerken voor de Herv. en R.-Kath. Ook vindt men er het historisch belangrijke kasteel de Cannenburg.

Vaassensche-Broek, of Vaassenschebroek, b. in de Geld. gem. Epe, in 1840 met 423, in 1870 met 549 inw.

Ontwikkeling van het enkendorp

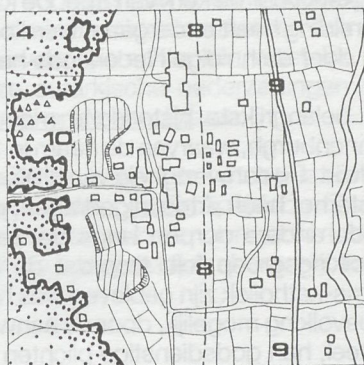
fase 1

fase 2

fase 3

fase 4

- 1 enk omgeven door begroeiide wildgraaf
- 2 weilanden op lagere delen
- 3 veengraverijtje
- 4 bos
- 5 heidevelden
- 6 schaapsdriften en schaapskooi
- 7 wasserij aan spreng of beek
- 8 spoorlijn
- 9 autoweg
- 10 kampeerbedrijf en zomerhuisjes

3 Structuurplan Vaassen door Stedebouwkundige dienst voor de Oost-Veluwe (1975)

Het hoofdstuk begint met een kort historisch overzicht en een karakterbeschrijving van het dorp Vaassen en de direkte omgeving.

Het dorp Vaassen – Historisch overzicht

De dorpen langs de oostelijke Veluwezoom zijn ontstaan op plaatsen waar voor de landbouw en de veeteelt de meest gunstige omstandigheden voorkwamen; in de overgangszone van de hoger gelegen zandgronden en de lager gelegen broeklanden. Ten behoeve van de akkerbouw zijn op de hoger gelegen gronden de enken ontgonnen, de lager gelegen, en aanzienlijk nattere gronden werden in gebruik genomen als grasland. Ten westen van Vaassen zijn ten gevolge van de schapenhouderij uitgestrekte heidevelden ontstaan, die aan het einde van de 19e eeuw geleidelijk omgezet zijn in produktiebossen.

Het dorp Vaassen behoort tot de oudere nederzettingen langs de Oost-Veluwezoom. Omstreeks 890 kreeg het dorp een kapel die (later) diende als hulpkerk voor de kerk van Epe. De kapel, die in de loop van de tijd wel enige uitbreiding heeft ondergaan, werd omstreeks 1850 afgebroken en vervangen door de huidige Nederlands hervormde kerk.

Het belangrijkste historische monument in Vaassen is het kasteel de Cannenburgh, waarvan de naam in 1365 voor het eerst in de geschiedenis opduikt. De aanwezigheid van dit kasteel en waarschijnlijk ook van Huize de Oosterhof heeft ertoe bijgedragen, dat het kerspel Vaassen in verhouding tot de andere dorpen langs de Veluwe een vrij grote rooms-katholieke bevolkingsgroep telt. Doordat de kasteelheren na de hervorming lang rooms-katholiek zijn gebleven was het voor de aanwezige rooms-katholieke bevolking mogelijk, door de aanwezigheid van de huisgeestelijke op het kasteel, hun godsdienstige plichten te blijven vervullen.

Industrie

Al vroegtijdig werd het zuiver agrarisch productiepatroon in Vaassen doorbroken. Van de sprengenkoppen in de oostelijke stuwwal werden beken gegraven; door het hoogteverschil ontstond waterkracht die gebruikt werd voor de aandrijving van het scheprad van de watermolens. Vooral de papiermakerij vormt een duidelijk voorbeeld hoe de waterkracht ertoe heeft bijgedragen, dat een aantal dorpen langs de Oost-Veluwezoom reeds vroegtijdig bij het industrialisatieproces werd betrokken (Vaassen, Beekbergen, Loenen, Apeldoorn enzovoort).

In de 19e eeuw is de betekenis van de papiermolens teruggelopen als gevolg van de overschakeling naar een andere grondstof, de invoering van

de stoommachine en de ongunstiger watertoevoer uit de sprengen als gevolg van het graven van het Apeldoorns Kanaal.

Omstreeks 1880 is tengevolge van de ontwikkeling in de papiermakerij een aantal papiermolens omgezet in wasserijen, waarvan nu nog enige in bedrijf zijn (onder andere in de Oosterhof, aan de Koninginneweg en de Gortelseweg). De aanwezigheid van het heldere sprengenwater en de industriële aanzet in Vaassen door de papier- en kopermolens hebben ertoe bijgedragen dat andere industrieën zich in het dorp hebben gevestigd, onder andere Utermöhlen, de Aluminium-industrie en de Vulcanus.

Verbindingen

Toen de buurtschappen nog zelfverzorgend waren, liepen de belangrijkste routes, door de situering van de boerderijen, oost-west; van de graslanden aan de oostzijde van de nederzettingen naar de bossen en heidevelden aan de westzijde.

De wegverbinding tussen de dorpskernen langs de oostelijke Veluwezoom is lange tijd van geen of weinig betekenis geweest. Tot omstreeks 1650 is er zelfs geen weg aanwezig, pas rond 1850 ontstaan er een zandweg.

De enige noord-zuidroute in dit gebied, die in de middeleeuwen en ook nog later van betekenis was, was de Hessenweg, die echter ver, westelijk, om de dorpskernen heenliep, omdat deze autarkische nederzettingen van weinig betekenis waren voor de doortrekkende handelaren.

Door de aanleg van het kanaal Dieren-Zwolle neemt de betekenis van de noord-zuid relaties toe. Vooral de aanleg van de spoorlijn Apeldoorn-Zwolle in 1876 heeft ertoe bijgedragen dat er meer relaties in de noord-zuid richting zijn ontstaan. Na het gereedkomen van de bruggen bij Arnhem, Nijmegen en Zwolle is deze relatie nog versterkt.

Het landschap rond Vaassen

Het dorp Vaassen ligt in een gebied dat globaal is te verdelen in een gedeelte waar het Veluwemassief steeds als achtergrond duidelijk wordt ervaren en een gedeelte waar het massief niet of nauwelijks invloed heeft op de beleving van de omgeving.

Het eerste deel, het westelijke deel van het plangebied heeft een vrij duidelijke structuur, vooral omdat de ruimten meer afgebakend zijn. Het andere deel doet ruimtelijk veel rommeliger aan.

Voorts is een onderscheid te maken in een meer open landschap, bijvoorbeeld het Korte Broek, het gebied ten noorden van de Cannenburgh, het gebied ten zuiden van de Hafkamperenk en de Jonas en een meer gesloten landschap, een coulissenlandschap, in het overige deel van het plangebied.

Binnen de begrenzing van het plangebied heeft het landschap een regelmatig golvend reliëf; door een aanzienlijke ophoging van de hogere ruggen in de loop der tijd, is dit effect nog versterkt.

Behalve het Veluwemassief is ook het Cannenburgherbos een belangrijk structuurbepalend element op de grens van de bebouwde kom en het landschap.

Karakter

Dat Vaassen is ontstaan als agrarische nederzetting is hier en daar nog duidelijk te herkennen, niet alleen omdat in een aantal – meestal tot woonhuis of winkel verbouwde – panden nog de oorspronkelijke boerderij is terug te vinden, maar vooral aan de plaats waar de oudere bebouwing zich bevindt, namelijk tussen de oorspronkelijke enken.

Na de geweldige toename van de ontginningen rond de eeuwwisseling en de steeds belangrijker wordende noord-zuid verbindingen ontstaat er lintbebouwing vooral langs de dorpenweg; tevens worden de enken intensiever bebouwd.

Het zuiver agrarische karakter van Vaassen is grotendeels verloren gegaan, langzamerhand is de industrie een steeds belangrijker rol gaan spelen. De industriële ontwikkeling is begonnen met de papier- en kopermolens die hun energie putten uit de beken, waarin het heldere grondwater stroomde van de gegraven sprengen naar de lager gelegen Grift.

Deze ontwikkeling heeft geleid tot de vestiging van een aantal, in de schaal van Vaassen, grote industrieën voor een deel binnen het dorp; met name de aanwezigheid van grotere fabrieken binnen de bebouwde kom is niet bevordelijk voor een harmonieuze dorpsopbouw.

Voor de laatste jaren heeft Vaassen zich ook ontplooid als forensenwoonplaats, dankzij de ligging op korte afstand van Apeldoorn en de fraaie landschappelijke situatie. De forensen hebben zich voornamelijk gevestigd in de, vrij, recente, westelijke uitbreidingen.

Structuur

De dorpenweg is van een structuurbepalend element geworden tot een storende faktor in het relatiepatroon binnen Vaassen.

Structuurbepalend was deze weg omdat de bebouwing zich er langs heeft bevestigd en omdat het dorpscentrum eraan is ontstaan. Was vroeger de dorpenweg belangrijk voor de bereikbaarheid van het centrum, door de grote drukte, met name van het doorgaande verkeer, is het centrum bijna onbereikbaar geworden. Opvallend is ook de plaats van het centrum dat

anders dan de naam doet vermoeden weinig centraal ligt. De oorzaak van deze excentrische ligging moet gezocht worden in het feit dat bij de uitbreiding van het dorp gezocht is naar die plaatsen waar het bouwen weinig problemen gaf, de hogere delen, dus naar het westen. Een tweede oorzaak is de aanwezigheid van een aantal barrières zoals: de spoorlijn, het Cannenburgherbos en de grotere industrieën.

Verkeer en vervoer

Ontwikkeling verkeer

Uit de beschrijving van de historie van Vaassen, blijkt duidelijk dat de vestigingen in het verleden geheel gericht zijn op de landbouw en veeteelt. De relaties die tussen de vestigingen ontstonden, bepalen nu nog in belangrijke mate het totale wegenpatroon van Vaassen. Begonnen als karrepad, zijn de thans bestaande wegen en straten via de zandwegen uitgegroeid naar de huidige verhardingen.

De aanleg van de spoorlijn Apeldoorn-Zwolle in 1876 (het zogenaamde baronnenlijntje) geeft Vaassen nieuwe impulsen voor vestiging. De vervoersmogelijkheden per spoor hebben in belangrijke mate bijgedragen tot de vestiging van industrieën. De aanleg van het Apeldoorns kanaal is voor Vaassen van weinig betekenis geweest.

De grootste verandering in het verkeersbeeld heeft plaatsgevonden in de 20e eeuw. Door de aanleg van een aantal grote verkeersvoorzieningen (onder andere bruggen bij Zwolle en Arnhem) kwam een noord-zuid verbinding tot stand, welke veel verkeer ging aantrekken. Vanaf die tijd heeft deze verkeersrelatie sterk zijn stempel gedrukt op de verkeerssituatie in en om Vaassen.

Immers, deze noord-zuid verbinding, die dwars door de kern van Vaassen voert, vormt onderdeel van het nationale wegenstelsel, fungeert tevens als regionale weg en voor zover zij binnen de bebouwde kom ligt als lokale weg.

In het verleden is het voor de middenstand bijzonder aantrekkelijk geweest zich langs deze weg te vestigen. In de loop der jaren is het aantal vestigingen belangrijk toegenomen en heeft zich langs een „doorgaande” verkeersroute een sterk kern-winkelapparaat ontwikkeld.

Deze vanuit de historie gegroeide situatie begint thans in een onhoudbaar stadium te komen. De verschillende functies, die de belangrijkste verkeersader van Vaassen nu bekleedt, geven enerzijds aanleiding tot kongestievorming in de verkeersafwikkeling en anderzijds wordt het bezoeken van de winkelkern ernstig gestoord door dat zelfde verkeer.

Het voorgaande heeft betrekking op het normale gemiddelde verkeerspatroon. Hiernaast zal in de zomermaanden nog rekening moeten worden gehouden met een zekere mate van rekreatiefunctie van Vaassen in het Veluwe gebied.

Een opmerkelijke Vaassenaar

Een opmerkelijke Vaassenaar, zo kunnen wij hem zeker wel noemen, Teunis van Lohuizen.

Hoewel geboren in Epe, op 30 juni 1822, als zoon van bakker Jan van Lohuizen en Maria Jonker, woonde hij het grootste gedeelte van zijn leven in Vaassen. Daar vond hij ook zijn vrouw, Johanna Hendrika van der Vaart, dochter van Jacobus van der Vaart en Berendina Reuvekamp. Hun huwelijk vond plaats op 21 april 1849. Teunis van Lohuizen overleed in Vaassen op 21 december 1903, zijn vrouw op 1 mei 1896. Hij oefende, evenals zijn schoonvader, het beroep van koopman uit. Hij was de oprichter van wat later de N.V. „Industrie”, (voorheen Van Lohuizen en Co.) zou heten en nu als Aluminium Nederland bekend staat. Naast zijn commerciële activiteiten hield Teunis van Lohuizen zich ook bezig met schilderen en schrijven, zowel proza als poëzie. In de Geldersche Volksalmanak vanaf 1856 tot 1864 kan men regelmatig bijdragen van hem aantreffen. Hij was vrij-metselaar en lid van de Loge „Le Préjugé Vaincu” te Deventer. Dit valt af te leiden uit zijn in 1860 bij Br.(oeder) J. G. Andriessen te Utrecht verschenen gedichtenbundel „Acacia Bloemen”. De volledige titel luidt: „Acacia Bloemen voor de zusters van alle vrij-metselaars, tot een feestelijk tuiltje gevlochten door Br.(oeder) T. van Lohuizen. Het voorwoord, gedateerd „Vaassen 30 juny 1860” eindigt hij met: „Mogen deze Acacia Bloemen nu, en dat is het voornaamste doel, allen die ze ter hand nemen, niet alleen voor altijd van ongerijmde denkbeelden en bespottelijke vooroordelen genezen, maar hoogachting inboezemen voor eene Orde, zoo edel in beginsel, zoo rein in bedoeling, zoo waarachtig verheven”. De opbrengst van het boekje is bestemd: „tot stijving van het nog jeudige fonds voor weduwen en weezen, opgericht op eene feestelijke vergadering van Vrijmetselaren, met Zusters, gehouden in de Loge „Le Préjugé” te Deventer op 7 febr. 1859”. Voor die gelegenheid op 7 februari 1859, waar het 75-jarig bestaan van de Loge werd gevierd, heeft hij een feestlied gemaakt, dat kan worden gezongen op de wijze van „Brüder reicht der Hand” en dat begint met:

Zusters! Helpt den Metselaars streven

Naar het schoonste doel van 't leven.

Welkom, welkom, heeten we U

In „Le Préjugé Vaincu”.

Op de melodie: „'t Hart is een kluchtig ding” uit de „Salon des Varietés” kon zijn gedicht „Toast aan de vrouwen” worden gezongen.

Een groot deel van de 47 gedichten uit deze bundel gaat over de Vrijmetselarij met titels als: „Het Metsellied”, (melodie: Inwijdinglied van Mozart), „De Vrijmetselaar en de Profaan”, „Wat doen de Vrijmetselaars” en „De Vrijmetselarij zelve het beste wapen tegen ongunstige beoordeling der Orde”.

In de meeste gedichten is sprake van verheerlijking van de vrouw, maar dan wel onder leiding van de man. Zoals in „De Talisman“:
Der Mannen Liefde, heet het kleynood ons zoo waard,
Zij is de hemelsche harmonica van 't leven
Die vreugde mededeelt, die vreugde slechts kan geven
en ons een hemelrijk kan stichten hier op aard.
Maar in „Beantwoording van de Toast aan de vrouwen door een vrouw” laat hij zich duidelijk uit over het feit dat bij de Vrijmetselarij de vrouwen niet tot de Tempeldienst werden toegelaten:

Heb dan van terzij, vernomen
Dat ge steeds der vrouw gedenkt
Bij uw feestelijk banketteren.
Maar wat helpt het Mijne heren
Ons, als ge u de glazen schenkt.

Laat ons vrouwen, toch met vrede,
Daar ge uw' Tempel ons verbiedt.
Wij, wij laten U daar bouwen,
Gij? gij denkt ja aan de vrouwen
Maar dat denken, geeft ons niet.

En Uw werk? kan zij niet mets'len
Helpen aan Uw' Tempelbouw?
Wie bestuurden in vroeger jaren
Uw schreden Metselaars?
Was Uw moeder ook geen vrouw?

Zijn gedichten zijn vaak naar Franse of Duitse dichters of schrijvers, waarvan er enkele, gezien de aanduiding Br., ook vrijmetselaar zijn. In 1886 verschijnt bij de Firma Brinkgreve in Deventer zijn gedichtenbundel „Olde Kennissen”. Hoewel het merendeel der gedichten in het nederlands is geschreven, zijn er ook enkele geheel of gedeeltelijk in het dialekt. Hiermee is Teunis van Lohuizen één der eerste dialektenschrijvers in deze regio. Zijn Nederlandse gedichten zijn vaak, in de geest van die tijd, lang, om niet te zeggen langdradig en moralistisch. Ook in deze bundel veel gedichten gebaseerd op Franse of Duitse dichters of schrijvers. Soms vertaalt hij, zoals „De Oudejaarsnacht”, dat als ondertitel draagt: „Proeve eener vrije overzetting in gebonden stijl van Jean Pauls Neujahrnacht”. Zijn gedichten in de streektaal zijn m.i. niet zijn slechtste. In het voorwoord, ook in dialekt, schrijft hij over de spelling: „Almits is 't un toer um in ons dialct de rechte klank weer te geven”. Een probleem waar de wereld van de dialektenschrijvers nog altijd mee worstelt.

Teunis van Lohuizen mag in zijn gedichten graag tegenstellingen beschrijven, zoals in „Poëtische Jochem”, waar Jochem bezig is aan een zeer verheven gedicht over het huiselijk geluk, maar steeds wordt afgeleid door allerlei prozaïsche huiselijke beslommeringen als vieze luiers en kibbelende kinderen. In zijn gedicht: „Mundis Vult Decipi”, (De wereld wil bedrogen zijn), laat hij zien hoe de mens zich naarmate de omstandigheden, anders gaat opstellen. Een voorbeeld:

De doomnie he'k wel mit zien kiender zien speulen,
Ravotten en angoan, oew leaven zoo niet!
Un pet op; hoof dan mit gien mense te heulen;
Dan is e natuurlik, zoo a'j um dan ziet. ---
Mer zie'k, mit zien steek, um ut derp over strieken,
Dan zet e un gezichte, zóó effen en stief; ---
Dan denk ik, hee mot wel zo wonderlik kieken,
Et mundus vult decipi, kent e gerief.

De dichter doelt hier duidelijk op zijn oom van moederszijde, Henderikus Jonker, die predikant was, eerst te Midwoud en vanaf 1844 in Laren (G.). Volgens Heuvel 1) had Ds Jonker aan de Tiendaagse Veldtocht meegedaan en daar ook een gedicht over geschreven. Ook elders in het gedicht „Mundus Vult Decipi” heeft Teunis van Lohuizen het over zijn oom, als hij schrijft:

Ik hiele doe'k jonk was, almeugend van leeren;
Latein he'k doew ok nog een bittien ekend;
Ik ha't van un oome, die 't Utert studeeren
Um doomnie te wodden, un deur knappe vent.

Ook in „Gepleisterde Graven” tegenstellingen, maar vanuit het motto: „Gij zijt aan de witte gepleisterde graven gelijk, die van buiten wel schoon schijnen, maar van binnen zijn zij vol doodsbeenderen en van alle onreinheid. (De Wijze van Nazareth)”, zou men eerder een zogenaamd „Kerkhofgedicht” verwachten, (waarvan Teunis van Lohuizen er trouwens ook enkele heeft geschreven). Maar in dit gedicht ook weer de tegenstrijdige opstelling van de mens.

Van binnen:

„Jannao! geef is gauw un borrell ---
„Krieg ut zels a'j 't hebben wilt”.
„Drommels wief, ie zult ut geven”.
„He'j nog niet genog ekeven,
En de kiender of edrild?”

"Wat is dóór noew weer te raozen,
Willem, waarom kniep ie Jan? ---
Vlesse vot! - hol 't kiend is vaste!
Gauw de biebel uut de kaste!!!
Gender kump de doornie an!".

Van buiten:

"Goeien morgen, waarde vrienden!
Wel, het doet me waarlijk goed,
Zoo huishoudelijk hier gezeten,
't Woord des Heeren niet vergeten,
Kijk, dat is zoo 't wezen moet".

"Domenie, jao, dat ze'k zoo vake;
Lest nog kwam ik uut de kerk,
Jan, zae'k toe, zoo mut ut waezen,
Of en toe de biebel laezen ---
't Is bie ons ok dagelijks werk".

In „Grootmoeder en kleindochter op eene soiree litteraire in een dorp" laat hij de grootmoeder vertellen over de goede oude tijd en de verderfelijke nieuwe tijd, terwijl de kleindochter het nieuwe juist verdedigt. Waarbij de dichter duidelijk aan de zijde van de kleindochter staat. Grootmoeder betreft ook de plaatselijke situatie in haar beschouwingen als ze zegt:

„En dat groote paleis, door ze koopt um te trouwen,
Door de raad zit; zo'n dink was ter vroger joo niet;
O, as dat mien man zaliger, d'assester, anschouwen,
Wat die stumpert zol raozen op zokke gebouwen,
Op dat dink ok dat langes den toren hen giet".

Met het grote paleis wordt het gemeentehuis van Epe bedoeld dat in 1853 werd geopend. D'assester is de assessor, de oude benaming voor de functie van wethouder en het ding dat langs de toren gaat is de bliksemafleider. In „Scheper Herm" beschrijft Van Lohuizen de idylle tussen Herm de schaapscheper en Grietien van de mulder. Het begint met een alleenspraak van Herm:

„Kom mien scheuppies, 't wod al late,
Zie, de zonne giet al vot;
Loop noew samen op un koppel,
En dan brentk oe Herm nao 't schot".

Teunis van Lohuizen heeft, voor zover ik heb kunnen nagaan, maar één gedicht geschreven over zijn woonplaats Vaassen, namelijk: „In het bosch bij den Cannenberg te Vaassen", waarmee ik dit artikel over de opmerkelijke Vaassenaar, Teunis van Lohuizen, wil beëindigen.

In het bosch bij den Cannenberg te Vaassen

Hoe plechtig is het hier! Wat indruk maakt dat zwijgen!
Als Zephyr's adem suist de wind,
Hier zachtkens om u heen, door bladeren en twijgen;
De mensch gevoelt zich hier een kind.
't Is of uit ieder blad, door 't windje zacht bewogen,
Of uit het vogelenkoor, daar om ons heen gevlogen,
Eén jubeltoon naar boven stijgt.
't Is of in stille rust, als aan de plaats geketend,
Natuur in zich gekeerd, vol eerbied, zich vergetend,
Zich zelf bewonderend, peinst en zwijgt.

Hoe sterk is deze burcht van kronkelende takken!
Dat bladeren gewelf, hoe dicht!
Die groene kroon doet zelfs de kracht der zon verzwakken,
Slecht spelend nadert ons haar licht.
Die stammen, 't is of zij de wolken willen nad'ren;
Hoe recht, hoe zwaar, hoe fors! en door verborgen ad'ren,
Vloeit het geheime levensbloed;
Door anderen verdrukt, pijlrecht omhoog geschoven,
Zegt deze boom: „Zoo leidt verdrukking vaak naar boven”,
En wiegt zijn kruin in zonnegloed.

Natuur, ik voel uw hand! mij dunkt zóó was 't verleden;
Zóó denk ik ook de toekomst mij.
't Is of hier wolf en lam bijeen zijn als in Eden,
Onschuldig, onbevreesd en vrij.
Terwijl het water bruist, zich worstelend door de steenen,
Zingt 't blijde vogelenkoor, vrij fladderend om ons henen;
De visch zwemt dartelend in den stroom.
Vrij loopt het schuw konijn, het vreest hier geen belager;
Het haasje speelt gerust, beducht voor hond noch jager
En de eekhoorn springt van boom op boom.

Reeds eeuwen stond ge, o woud! wat om u mocht gebeuren,
Al mochten ook orkanen woên;
En jaarlijks tooit gij u weer met dezelfde kleuren,
Dost u in 't altijd keurig groen.
Wie hebben hier vertoefd, voor lang vervlogen jaren;
Waart gij ook somtijd niet een schuilplaats in gevaren;
Wat werd er hier gedaan, gedacht? ---
Getuigt gij ook, o woud! van snoode handelingen?
Nee, 't is te heilig hier; mij dunkt, ge kunt haar dwingen,
De boosheid door uw stille macht.

Veel liever ziet mijn geest, altaren hier verrijzen;
Ik zie hoe het voorgeslacht,
Vereende om 'd Opperheer, hoe ook genaamd, te prijzen,
En Hem onschuldige offers bracht.
O! --- laakt hun eeredienst niet, gij, die in pronkgewaden,
In tempels, kil en naakt, of kwistig overladen,
U buigt voor aller Heeren Heer;
Och, waant niet dat men Hem slechts in uw kerk kan na'dren,
En ziet niet laag ter neer op d'eerdienst uwer varen;
Smaalt gij vooral niet op 't weleer.

Hier, in het stille woud, waar vrije vogels zingen;
Waar alles jubelt om ons heen;
Hier voelen we ons tot ernst, tot diepen eerbied dwingen,
Meer dan in tempelen van steen.
Geen sekte scheidt ons hier, geen rang, geen stand, geen jaren;
Natuur kent éénen God, hier bouwt men geen altaren,
Natuur heeft zelf dat reeds verricht.
Waar kan men, meer dan hier, des Scheppers grootheid leeren,
Den Opperbouwheer meer in Zijne werken eeren,
Dan in dit Godsgebouw, door Zijne hand gesticht.

Deventer,
L. van den Bremen.

1) Heuvel H. W., Oud Achterhoeksch Boerenleven, Deventer 1927

Bronnen: Gemeentearchief Epe

R. N. Paasman: T. van Lohuizen Industrieel en dichter (Ampt Epe nr 3, febr. 1964).

De boekjes „Olde Kennissen” en „Acacia Bloemen” zijn aanwezig in de Atheneumbibliotheek te Deventer.

De Kouwenaar

De Kouwenaar is een stuk grond gelegen aan de zuidgrens van de gemeente Epe en grenst te Vaassen aan de gemeente Apeldoorn. Het is gelegen ten westen van de Apeldoornseweg bijna doorlopend tot aan het Kroondomein met daar tussen in het Kortebroek. De Kouwenaar bestaat uit bouw- en weiland in vroeger jaren veldgrond. Een beek slingert door het landschap welke gevoed wordt door enkele sprengen en die volgens mensenheugenis nog nooit droog gestaan hebben. Op een kaart van 1865 staat dat het Vaassensche Veld op de Kouwenaar ligt en er staan twee boerderijen op de Voorste Koudenaar en de Achterste Koudenaar. De Achterste bestaat nog steeds en wordt bewoond door de familie Harts-kamp. De Voorste is in de jaren zestig afgebroken. In een beschrijving van een tocht langs de grenspalen van Heerlijkheid 't Loo in 1748, wordt over de Achterste Kouwenaar gesproken over Kouners camp en ook Couwens-camp. In doopboeken van de Nederlands Hervormde kerk wordt de boerderij De Kouwenaar genoemd Het Vechtbergje en de Hoeksberg, de Groene Fles en de Berenberg wat thans nog zo heet. Op een koopakte van de familie Mosterd wordt over het Kouwenaarsveld gesproken. In een boekje van Moerman staat Huize De Kouwenaar gelegen aan de Waterstraat waar dit heeft gestaan en wat er precies mee bedoeld wordt is niet geheel duidelijk. De boerderijen op de Kouwenaar hebben in vroeger jaren bij de Cannenburgh gehoord en waren dan ook eigendom van de Van Isendoorns. In het gemeentearchief van Apeldoorn is een Apeldoornse krant aanwezig waar een advertentie uit 1866 in staat die melding maakt van verpachting van de Kouwenaar te aanvaarden op Petri (=februari) 1867 en dat is dan de Voorste Kouwenaar. Dat de Kouwenaar in vroeger jaren erg moerassig is geweest blijkt uit een verhaal dat wijlen de heer W. Biesterbos van de schoenenzaak aan de Dorpsstraat meermalen heeft verhaald; dat hij als jongen met een roeiboort ging van het Kortebroek naar de Achterste Kouwenaar alwaar hij de boot afmeerde in een aldaar gelegen kolk of meertje. Misschien de hierboven genoemde Groene Fles, maar dat is niet met zekerheid te zeggen. Vroeger noemde men een kolk of meertje De Fles. Daar zijn in de omgeving en op de Veluwe verschillende voorbeelden van. Wijlen de heer Buitenhuis van de Bottert die in vroeger jaren opzichter bij de Heide Mij was, moet de leiding gehad hebben bij het ontginnen van de Kouwenaar. Bij het zoeken naar gegevens over de Kouwenaar kwam ik ook een advertentie tegen die ik u niet wil onthouden de krant was van zaterdag 9 juli 1898. Daar werd door Notaris Becking voor verschillende personen gras en gewas aangeboden. De verkoop zal plaats hebben op dinsdag 12 juli om 6 uur in „De Valk” te Vaassen. Dit is hetgene wat ik tot nu toe over de Kouwenaar heb kunnen ontdekken.

A. J. Z.

Verpachting Kouwenaar.

Bij inschrijving op **Dingsdag**
21 Augustus 1866, voormiddag 12
uur, de nagenoeg **tiendvrije**
BOERENPLAATS

DE KOUWENAAR,

gelegen te *Vaassen*, groot 26 bunder, te aan-
vaarden op Petri 1867, op voorwaarden te lezen
bij den Heer **VAN DIELEN**, Notaris te
Vaassen. (268)

Notaris **BECKING** te *Vaas-*
sen, zal op *Dinsdag 19 Juli e.k.*,
om 6 uur, in „**DE VALK**” al-
daar, verkoopen:

I. **Tiendgewas**: Van de
volgende tiendblokken onder
Vaassen: Het Onegderblok, het
Kouwenaarsblok, het Nieuwo-
landsblok, het Peilbekerblok, het
Eekterblok, het Middelblok, het
Hongerstraterblok, het Dorper-
blok en het kleine Heggerblok,
alles als van ouds.

II. **Esogge** Voor: G. LEEM-
KUIL: 3 perc. i'd Heggerenk,
aanw. eig. G. BOSCH: 1 perc.
b'd Veldekster, aanw. J. Huis-
man. D. v. ZALK: 1 perc. a'd
grintweg bij L. Smit, aanw. eig.
R. A. VISSER: 1 perc. a'd Heg-
gerkamp, aanw. eig. G. DE
BRUIN: 1 perc. o'd Piddik,
aanw. eig. W. H. JONKER:
4 perc. o'd Wanenk, achter de
begraafplaats en 1 perc. i'd Ach-
terhoek, naast de Wed. van
Putten, aanw. eig. G. GOUD-
KUIL: 1 perc. a'd Logtenberg,
b'd Eekte, aanw. eig. G. VAN
PUTTEN, 1 perc. bij J. Spel-
lekkamp, die aanw. is.

Ko uut 't Enkholt

In ons mededelingenblad „Ampt Epe” nr 72 van augustus 1985, vertelde onze redakteur R. Paasman over een kleurrijke en exentrieke figuur uit Vaassen, namelijk „Ko uut 't Enkholt”. De gegevens hiervoor werden door hem ontleend aan aantekeningen van wijlen P. Wagenaar (1885-1953). Paul Wagenaar noteerde deze gegevens in 1946. Verder putte de schrijver uit een artikel uit de Nieuwe Apeldoornse Courant van 7 juli 1961. Sinds het verschijnen van dit artikel van ons huidige erelid Paasman mocht het mij gelukken nog nadere bijzonderheden omtrent „Onze Ko” boven water te krijgen. Zo kwam mij nog een verhaal in gedachten dat mijn grootvader (1862-1954) mij destijds vertelden. „Men had Ko verteld over Utrecht en de

Domtoren. De hoogste toren van ons land werd onze kluizenaar meegegeeld. Ko wilde dat zondermeer niet aannemen en zei, dat hij dat eerst zelf wel eens wilde zien voordat hij dit geloofde. Ko kocht in het dorp een paar nieuwe klompen en ging welgemoed op pad naar de Domstad. Een week later was Ko weer terug en kon hij uit eigen ervaring meedelen dat het precies zo geweest was als men hem had verteld”.

Op 13 augustus 1884, (Ko is dan al 85 jaar), bespreken de diakenen van de Nederlands Hervormde Kerk te Vaassen, wat men met Ko aanmoet, in het armenhuis plaatsen of zijn woning reinigen. Men besluit uiteindelijk dat Ko door een commissie zal worden bezocht. Dit heeft tot gevolg dat op 11 september besloten wordt om Ko niet uit Niersen weg te halen maar in kost uit te besteden bij F. Derksen in Niersen, iemand die vrij dicht bij Ko in de buurt woonde. Derksen wil of kan niet opgeven hoeveel kostgeld hij per week moet hebben en laat dit aan de diakenen over. De diakonie besluit tot

een kostgeld van f 2.25 per week en voor Ko een zakgeld van f 0.25 per week. Ko heeft niet lang van dit wekelijkse zakgeld mogen genieten. Op 31 oktober 1884 verschijnen op het gemeentehuis te Epe, Willem Kamphuis, 61 jaar en Jonas Kluin, 31 jaar, beide dagloners. Zij verklaren dat op woensdag 29 oktober, des voormiddags om 11.00 uur ten huize van Frederik Derksen is overleden Jacobus Steenis, zonder beroep, ongehuwd, geboren te Rotterdam en wonende te Vaassen onder Epe. De namen van de ouders zijn de aangevers niet bekend, wel dat de overledene 85 jaar oud was. Op 1 november wordt Ko op het zogenaamde „Algemeen” op het Vaassense kerkhof begraven. Een foto van Ko, die bij het artikel van R. Paasman is opgenomen plaatsen wij hier opnieuw. Het is niet bekend wanneer en waar deze opname is gemaakt. Als plaats moeten wij mijns inziens denken aan één van de Vaassense papiermolens, gelet op het trapje waarop Ko heeft plaatsgenomen. Dit trapje is van het model dat veelvuldig in de papiermolens werd gebruikt om het handgeschepte papier van de drooglijen (het zogenaamde vijgetouw) te halen. Deze foto zal zich waarschijnlijk in de nalatenschap van Ko hebben bevonden. De diakonie heeft deze foto laten vermenigvuldigen en blijktens een advertentie in de „Eper Courant” konden belangstellenden door de somma van f 0.50 een foto aanschaffen. Dit zal dan ook de reden zijn dat zo hier en daar nog wel eens zo'n foto opduikt.

Het huisje van Ko, dat in het Enkhout, (onderdeel van het Vreebos) stond is later gesloopt. In de „Eper Courant” van 5 december 1885 kondigt notaris Huender in opdracht van „Het Vreebosch” de verkoop aan van diverse percelen hout, rijken en mos, alsmede 6 percelen bezemhiet (heide) en het huisje en 2 schuurtjes van Ko tot afbraak. De verkoop heeft op 16 december 1885 om drie uur in „De Valk” plaatsgevonden. De waterput van dit huisje was voor een twintigtal jaren nog aanwezig maar is inmiddels ook verdwenen. Hiermee is eigenlijk het verhaal van Ko de kluizenaar afgesloten, ware het niet dat wij nog altijd zitten met de overlevering (ook Wagenaar vermeldt dit) dat Ko een vondeling was, gevonden bij een steen en zo zou de naam Ko Steenis zijn ontstaan. Deze verklaring heeft mij nooit bevredigd. Een onderzoek in de bevolkingsboekhouding van de gemeente Epe leverde mij als geboortedatum van Ko op, 17 maart 1799. Een verzoek aan het gemeentearchief van Rotterdam had het volgende resultaat: Geboren op 16 maart 1799, een zoon Jacobus, ouders Frans Steenis en Cornelis Formans., wonende aan de Hoogstraat, getuige Weyntje Steenis. Wat er de oorzaak van geweest is dat Ko op de Veluwe terecht is gekomen zal wel nooit duidelijk worden. Het verhaal van Ko de „vondeling” kunnen wij in elk geval naar het rijk der fabeltjes verwijzen.

W. Terwel.

TE KOOP.

Eenige perc. Strooiheide aan de grindweg van Tongeren naar de *Wolberg* Aanwijzer Jan Veenbergen te Tongeren.

KKO uit het ENKHOUT

zijn portret tegen overmaking van 50 Cents, te bekomen bij de Herv. Diaconie te *Vaassen*.

Wegens familie omstandigheden gaan wij Epe verlaten en zeggen allen hartelijk vaarwel. Dank zij een ieder voor het genotene vertrouwen mij in zoo ruime mate 2 jaren verleend.

Burgerlijke Stand.

EPE van 30 tot en met 5 November.

ONDERTROUWD: GEENE.

GEHUWD: Peter Molsberger jm. 59 j. met Aaltje Kluiver wedr. van Johannes van Peters 36 j. — Derk Alferik jm. 33 j. met Hendrika van Huffelen jd 21 j.

BEVALLEN: Hendrika Zwarthof vr. v. Jacob Huis-kamp D. — Wichertje van Egteren vr. v. Aalt van Vende Z. — Evertje Brummel vr. v. Lammert Visser D.

OVERLEDEN: Jan Henri Stengel wedr. van Zwaane Gerharda van Es 66 j. — Roelof Bosch man van Gerigje Hull 34 j. — Hendrika Janna Fredriks 9 j. Dochter van Hendrikus en Maria Bosch — Aaltjen Jonker wedr. van Gerrit Tenkink 76 j.

VAASSEN, ONDERTROUWD: GEENE.

GEHUWD: GERNE.

BEVALLEN: Johanna Sanders vr. v. Derk van Schoonhoven D.

OVERLEDEN: Jacobus Steenis 85 j. genaamd (Koo uit Enkhout)

ENE, ONDERTROUWD: GEENE.

GEHUWD: GEENE.

BEVALLEN: Grada Kers vr. v. Jonas Kluin D. Gerritje Steenbergen vr. v. Jan Koert Z. — Arendina Jahanna de Weerd vr. v. Evert Jan Hassink D.

OVERLEDEN: GEENE.

WIJHE. van 30 October tot 5 November 1884.

ONDERTROUWD: C. H. Bosch wedr. van H. W. Kers 35 j. en T. Tellegen wed. van B. van den Belt 28 j.

GEHUWD: J. Witholt 28 j. en P. J. van Wijhe 21 j. T. Kamphuis 27 j. en H. Mulder 25 j.

BEVALLEN: G. van Duren vr. v. H. van Werven D. **OVERLEDEN:** J. Duthler 15 j. Vr.

Een gulden per week

THE SINGER NAAMMACHINES

A. J. DE JONG *Vaassen*,
Naalden. Klossen enz steeds voorradig

Grondig onderricht.

Tot net geven van Grondig onder-richt in de Muziek, houdt zich voor Epe en Omstreken steeds aanbevolen:

A. VAN LOHUIZEN

Muziekonderwijzer.

Notaris VERKOUTEREN,

zal op Dinsdag 18 November e. k. des morgens 10 uur ten huize en te verzoeke van GERRIT JONKER op den Dracht onder *Epe*, erfhuishwijze

Verkopen:

den geheelen inbóedel w o. 1 Paard, 2 Melkbeesten, 1 Beste Trekos, Pinkkalf, 2 Schapen, 1 Gait, 2 Varkens, Wagen, Kar, Ploeg, Wan, Snijbak, Bouw-, Melk- en Deelgereedschap, Hooi, Stroo, Ongedorschte Rogge en Boekweit, Haver, Aardappelen, Klok, Kasten, Stoelen, Tafels, Glas- en Aardewerk.

Boomen Verkoopng,

Notaris HUENDER te *Vaassen*

zal Verkopen:

te *Nijbroek* bij T. KERS op Woensdag 19 Nov. om 11 uur.

Voor de Gebr. de Jong.

't Loar en zien taal

Äj 't over Voassen heb koom iej vanzelf ok bie et Loar terechte en ik zal oew vertellen wat eerder de „Bink van 't Loar”, (Jan Wienhold), mien doar over verteld hef. Loar betekent open plaatse in de bos. Op zon open plaatse doar in de buurte, waar de Hofse beake ontsprink, doar tussen de Härtenkamp en Voassen, is et dus al lange eelen gebeurd dät doar vluchtelingen kwammen, allerhande soorten mensen. Wat wanen vanwege eur geleuve vervolgd, ok studenten die in eur eigen land niet wieder konnen en ok bint der wel zigeuners bie ewes. Die mensen heb doar vrogger hutten ebouwd en bint zo doar een wat primitieve samenleaving begonnen. Tegens zolle wule dät een commune numen! Die mensen die der allemoale verschillende sproaken op noa hielen bint doar tuut een hechte gemeenschap samen egruud. Zee konnen ok niet anders, want zee hädden mekäre neudig. Deur disse umstandigheden is der een heel bizunder täältien onstoan, wat doar noe al niet meer espräken wordt. In de loop van de tiet hef et zich ok wat vermengd mit umliggende dialekten. D'r is wat van mekäre over'enöamen. Mä hemoa verdwenen is et Loars nog niet, de „Bink” kon d'r mooi over vertellen. Hee hef d'r ok hele mooie verhäälties over eschreven. Die huttenbewoonders van vrogger mossen soms bestoan van streupen en ok wel van slächen buten de wet umme; dät numen ze wel de koe of et vääerken deur 't geutengat trekken. Mä et saamheurigheidsgevuul was groot, zee hielpen mekäre overal mit, altied en overal. Zule numen mekäre ammoa bie de veurnaam die weer was oféleid van eur vaders of moeders veurnaam. Zoäs Na van Näddus, Jan van Dieke en nuump mä op. D'r ston vrogger op et Loar ok een sloapstea, „de Luumkit” waar zwäärvers. „troesterbinken” zoäs de „Bink” ze numen, eur onderdak hädden. Ok gingen d'r veule al äärns anders wääerken. En äs ze dan de pet op half zesse hädden stoan gingen ze noar huus. Um dan mit de buurte een köppien koffie te drinken, of ok wel een „vunkertien” (borrel) tuut zich te nemen. Dat bewaren ze meesta onder de beddestea. Vreamde haans op de mäsvaalt konnen ze doar ok niet gebruiken. Mä wie der een kärnemelkskrukke mit huppelwater mee brach, die kon doar ok wel een deerntien kriegen. De leste hutte van Ka en Näddus is al enkele joaren of ebröaken. Dät is feitelijk wel jammer, noe kan gien mense meer zien hoe of et ewes is. Ok mos der vrogger volgens de „Bink”, een kasteel estoan hebben, doar tussen de Hartenkamp en de Cannenborg. Hee wis nog dät doar een sloot of grachte ewes is in de vörm van een flesse. Wieter is der van et olde Loar niks meer over, alleen wat wonderlijke verhalen doet d'r nog wel de rondte. De noazoaten van dät eerste völsien bint ammoa oppassende mensen die in knappe hûze woont en op een of andere maniere eur boterham verdient. Zelf hê'k ok emäärk dät ze gastvrij bint en een ander graag wilt helpen. Bedank „Bink van 't Loar”!

Zule heb nog wel petretten van Ka en Näddus en van Willem van Tongeren en ok stiet der noe op 't Loar een buurthuis de „Loarkit”. Noe wil ik toch ok nog is over die bizondere taal schrieven. Of iej die taal noe een „Taal van heuren zeggen”, Bargoens, Kremertaal, Argot of Slang wilt numen, et is äs „geheimtaal” ontstoan. Na numen ze ok wel „Potten Na”, mä in Epe hä'j vrogger ok een „Potten-Hannes” en een „Potten-Ka”. Hoe zule feitelijk heetten wisse wule vake helemoale niet. Mä dan nog vrag iej oe of, woar bint ze dan toch ammoa vandan ekommen? Veule van de eigelijke geheimtaal kump uut België, dan wel uut Vlaanderen; uut Lier, Zele of Roesendale en ok uut de Kempen. Mä der bint ok takken die leidt noa Rijnland-Westfalen. Umdät wule in Winschoten ewoond heb, begon ik veur disse taal belangstelling te kriegen. Ik zagge overeenkomsten tussen et Bargoens doar en de taal van 't Loar. In Winschoten wonen veur de oorlog een hoop Joden, die vake in de handel zatten. De meesten bint in de oorlog wegevoerd en umme ekommen. Mä die lû hadden doar ok zo eur eigen handelstaal en doarvan kwaamen veule uitdrukkingen in de plaatselijke voertaal terechte. Één van onze kiender zea: „Ik goa mä is weer op mien kroder vot”. „Kroder” is in et Bargoens de naam veur fietse. Et woord „lousje” kennen ik ok, dät is een zach eigien. Noe is t'r een Dr. Moorman, ofkomstig uut Goor, die hef een hele studie emaaik van die taal. Hee hef ok nog een „Bronnenboek” op zien naam stoan. In dät boek over de geheimtaal stiet een käärtien woar Nederland in vieren is verdeeld en woar de verschillende invloeden op de geheimtaal bint anegeven. Onder andere van de geheimtaal, zigeunertaal, boeventaal, slang, Argot, rotwels, bargoens enzovoort. Dr Enno Endt hef alle woorden hierumtrent bij mekäre ebrach in een woordenbuuksien. Hee hef ok nog een buuksien over „Een taal van heuren zeggen” op zien naam stoan. In Winschoten heb de lû ok een bargoens woordenboek emaaik. Et is nog vake zo dät de „taal van heuren zeggen” et meeste espräken wodt juus in die streken woar de streektaal ok nog opgang maak. In et verleden bint de „troesterbinken”, zoäs de „Bink” ze enuump hef, mekäre tegenekomen en in eur eigen täältien heb ze mit mekäre eproat. Meesta wollen ze niet weten woar ze vandan kwammen. Dät wanen vake noazaten van zigeunders, jonge semenaristudenten die niet wieter wollen of konnen en an 't zwäärven raken. Want de kloosters hadden in die tied veule mach. D'r wanen kissieskeerls, verkopers en ok vervolgte joden bij. Zee heb eurzelf van de geheimtaal bediend. Moorman preberen an te tonen dät die taal langs handelsweage al heel vrog in Europa verbreed ewodden is en ok vake in andere talen en dialecten weer te vienen is. Zo wodden et een taal van „heuren zeggen”; de woorden wodt verwisseld en veranderd, wat verschillen in dialecten ok al aneund heb. Dr Endt gif äs veurbeeld et feit dät toe Lodewijk Napoleon uuteroepen wodden tuut konink van Holland, mossen de mensen roepen: „Vive l'Empereur”, veur zien breur, mä de meesten wollen et niet verstoan en riepen: „Kiek de

lamme en zien breur". Toen de Tjötten uut de Kempen b.v. de Teuten uut Mettingen tegenkwamen, bint d'r ok weer andere woorden tuut de mensen ekommen. Dr Moorman hef op de peerdemäärken ezwörven en allens wat e doar heuren opeschreven. Hee määrken doar ok dät die taal iedere keer veranderen, vermoedelijk umdät ze bange wanen dät der wanen die et zollen leren. Eers dach ik dät et Loars een opzichzelf stoande taal was, mä dät schient toch niet zo te wean. Et utgangspunt van Dr Moorman was et boek „Rotwelsch" van Kluge. Dät is al een uitgave van 1563, äs boek van de „Naaktridders". Et boek vertelt over blikslägers en kandieren en äs iej d'r over leas röp et beelden op van de vroggere kissieskeerls en zigeunders. In die muulijk te leazen Nederduutse taal sprink d'r derek al enkele bekende woorden van de 64 grondwoorden uut. Onder andere „boch" veur „geld", „bult" veur „bedde", „meps" veur „klein", „murf" veur „mond", „smiks" of „smoksel" veur „botter" en „henker" veur „beul". De meesten koomp veur in 't Bargoens, onder andere nog: „botten", „buizen", „kout" en „gieksen" veur lûze. Mä d'r wodt ok verteld van de blikslägers en kandieren die speult op de luit en zee sloegen eurzelfs mit roeden en zule bestreken mekäre veur een heite oaven mit zälfies. Iej hädden de Bregieren, die gingen schooien; de Stabulieren, die hadden opgelapt grei an en mit wel zeuven zakken d'r in, woar d'r nooit ene leag van was. Zee bint ewend an de Rabaauwenzaak en zee wilt niet wäärken. De Klinckelieren wanen volgens eurzelf onschuldig in de bak estop; mä die lû mos iej niks geven want zee hielen oe allent mä veur de gek. Ik zo zo nog wel een höttien deurgoan, ik heb et allemoale opeschreven. De Kammenieren en de Grandmieren wanen mensen die leen an vallende ziekte of St Vitusdans. Zee stakken eurzelf mit strospiers in de neuze, mä 't was allemoale kommedie. Zo hä'j ok nog de Steppelieren, die numen eurzelf soms Joris Kessel van Kitsbudel en verbleven in de „Sondenbosch". De Kopperinnen hädden piene in de bös. Zee schellen een milt of en lean die op eur bös. Dan wanen d'r nog de Bultdragere en de Momsen, die hädden melaatsenkleppen en ze zean dät ze Lazarus wanen. De Zeperen bestreken eurzelf mit peerdemäs en water en dan leek 't net of ze gealzuch hädden. De Platschieren zatten veur de käärke, zee maken doar meziek en zongen vässies uut landen woar ze nog nooit ewes wanen. Ze hädden een Agnus Dei umme van blik. En dan wanen der nog de woekeraars en de Lombards. Over al die lû bint verhalen en legenden en zee bint deur dichters bezungen. Ok Bredero en Francois Villon heb de geheimtaal nooit eschuwd en in eur verhalen en gedichen gebruik. Der is ok nog een kluch emaa over de „Borstesniejders" deur Cornelis de Bie. Ok et zogenaamde Duisburger woordenboek hef veule overeenkomsten mit et Loars. Lousje = zach eiegen, porkus - väärkensvleis, plomp of plump veur water, smies veur botter, smorrie veur tabak en tran veur broek, denk mä an ons woord trui. Dr Endt hef et over bikkesement veur eatwaar en bink veur gevangenbewaarder,

blaffert veur een ieseren pot of een geweer, de blinkers bint oe tande. De bol is maf, betekent: die keerl is gek. De bol knooit et en de man zut et. Et bedde is de bult en op dät bedde ku'j buiten = baren. Een buiser is een emmer, mit buis (water der in). Een dierkit is een nachtkroeg en een luumkit is een slaapstee, woar iej dan lumen (slapen) kunt op de buit. De premerskit is de käärike en bie de käärike heurt dan de premer of de zwätte vliege, de priester of de dominee. De dienstmos fok mit de femen 'n fonkert in de deerkit, wat zoveule betekent äs et diensmeissien uut de nachtkroeg schenk een borrel in mit de hande. De mos is de vrouwe of meid, een slechte vrouw is een mokkel of mok; mä uut een mok ku'j ok buizen of drinken. 'n Plasbink is een matroos; een plattekit is een winkel, een peeskit een fabriek of gevangenien. Een umwissel is een kouseband. Ik dache hierbiej an poeties, de beenwiensels die de soldoaten vrogger um de bene hädden. Fok d'r mee weg is meenemen, mä fokken is ok angruuien; een kleed dät allens bedek is een overtreksel, denk hierbiej ok weer an overtrek veur bedde en kussens. Dan is d'r nog een mooi woord: plumppluuieus tegen de plump, wat in 't Loars nat grei is. Mä veur de plomp mit pluuiens ku'j een paraplu dragen. Een koopbink is koopman, die verköch krakers, wat neuten bint. Mä een neutenkraker kan ok een inbreaker wean! Veur Epe en Voassen is et wellich goed te weten dät et woord Stroôte ok in de geheimtaal veurkeump. Et kan strotte of stroate wean, mä et betekent ok een leege plekke, woar water steet. Et woord kump één keer veur in een leiste uut België. De hoarnickel is een koe, dät woord kump veur in een lieste van Wieje en ok in 't Loars. Nog een bekend woord is micheln veur dansen, mä in onze streektaal kump et ok veur: „wat een gekke michel (meid)”. Iej mutten disse taal niet zien äs iets minderweerdigs, ok in de zogenaamde hogere kringen kwam geheimtaal veur, mä doar was et Frans, äs Pa en Ma dit proaten konnen de kiender en et dienspereneel niet heuren wat ze zean. Een leazer is een boek en een Openleazer is et Evangelie. De snuterik is de neuze en in 't Loars is dät een snuveling. Streusjel is zoad. Stuufsel is meal en de stuufselbink, iej roadt et al is de mulder. Et spel bingo dät veural vrouwen tegenwoordig nogal bezig höldt, heet feitelijk kienen, dät woord is van Joodse ofkomst. In et Bargoens zit ok de boeventaal, deur et veelvuldig gebruik kwammen d'r steeds nije woorden bie. Moorman kent 44 woorden veur stealen en 35 veur wetsovertredingen en dan nog 29 woorden veur alle dinge die doar wat mee uut te stoan heb. Dät is ontleend an et boek Louter Lekoris, eschreven deur de politiecommissaris Köster Hencke. Dr Endt hef zien woordenboek meer ontleend an et primitieve en et sexuele leaven. De Joodse invloed is in een hoop streken van ons land heel belangriek ewes. De negotie was mees in Joodse hande. En doardeer is der veur geld ok weer een heel eigen täältien ontstoan. Veural in Winschoten was dät heel duidelijk in de voertaal deuredrungen. 'n Hundtien veur een dubbeltien, bas veur stuver, wieter 'n heitje, knaak, joetje, gealtien en een meier. En dan nog namen als jatmoos,

spiekers en roje loop, allemoal bargoense woorden. Ok veur de getallen was een geheimtaal. Ok de woorden stoter, schellink, op de Franse toer en kien bint uut de geheimtaal ofkumstig. Vrogger wodden de Joden edwungen tuut et Christendom over te goan, op straffe dät ze votejag wodden. Later gaf Hertog Reinhold de Tweede vergunning dät Joden in ons land mochen verblieven, mä toch kregen ze weinig anspraak van de gewone man. Ok de kruusväärders heb mä vreamp mit de Joden ummesprungen en heel veule doodeslägen. Toe de pes of zwätte dood in ons land rondwäörden kregen de Joden doar de schuld van. D'r wodden ezeg dät ze bronnen en wellen vergiftigen. Mä juus deur strakke leafregels en et geregeld wassen van eur hande, kregen de Joden de ziekte niet. En doarumme wodden ze beschuldig van dinge woar ze pät noch deel an hädden. Begriepelijk dät ze ok een eigen täältien gingen maken. De eerste bron die Dr Moorman angif is de Bäsler Betrügmissse der Gijler, dät al in 1450 verscheen en dät kan et begin ewes wean van veule Joodse woorden in de geheimtaal. Ok in Vlaanderen wanen an et einde van de 13e eeuw veule Joden. Vrouwe Aleid van Brabant vroeg an Thomas van Aquino of t'r Joden in eur land mochen verblieven en of zee inkomsten van eur moch vorderen. Thomas was humanist en zea dät ze niet an de Joden moch onthollen wat ze veur et eerste leavensonderhold neudig hädden. Uut uuttreksels van reakeningen is komen vaste te stoen dät in de Graafschap veule Joden verbleven. Ok in et Oversticht wanen Joden in Deaventer, Zwolle, Goor, Enschede, Borne, Ootmarsum en Diepenheim. Eur ofkoms zol wiesen noa Keulen, woar al namen veurkwammen äs Gosschalk. Rakkellinge, Saul, Nathan, Mozes, Jodelijn, Simon en de Jode. Zule bint deur de eeuwen hen vervolg en eur leaven is altied vol mensenleed ewes. Eur invloed is vooral te määerken in et Zuud Bargoens. Toe Moorman zien Bronnenboek schreef wis e nog niet wat de Joden in 1940-1945 zol overkomen. Dr Moorman hef altied zien oor te luusteren eleg um zoveule meugelijk van eur taal te weten te komen. De troesterbinken bint feitelijk langzamerhand in et gewone leaven inepas en in onze tegenswoordige maatschappieje is veur eur helemoale gien ampätte plaatse meer. De invoering van de eerpels in disse streken is veur et zwäärvende volk van groot belang ewes, want doar was vaker beater an te komen dan an brood. Brood was der in die tied veuls te weinig. Ä'j ech et leaven van de kremers wilt noagoan mu'j de boeken leazen van Louis Paul Boon over Jan de Lichte en de zeuns van Jan de Lichte. Doarin wodt et zwäärversbestoan heel dudelijk beschreven, mit al eur goeie en slechte kanten. Ik mut al deze dinge wel wat beknopter opschrijven, mä ik heb veule liesten over disse taal en et is goed um te weten dät op 't Loar der nog veule am edoan wodt um disse dinge te behollen en wat over de geschiedenis vaste te leggen. Et is begriepelijk dät der ok in de leste oorlog weer nije woorden biej ekomen bint. Et is „zoäs de olden zink, piep de jongen” en „leder veugeltien zink zoäs e gebekt is”. Goed Bargoens en goed dialect proaten is altied nog beater

dan slech Nederlands. Mä doarumme mag iej wel weten dät de stäärksten d'r boven uut ekomen bint. En um et eaven, iej kunt gien spek bakken äs d'r eers gien väärken eslach is.

Dit artikel wil ik opdragen an de noagedachtenis van Jan Wijnhoud, de man die zoveule veur et Loar betekend hef.

Alve.

Met toestemming van het Noord Veluws Dagblad, waarin dit artikel eerder geplaatst is.

CHRISTIAN SOLDIERS, MARCHING AS TO WAR

Reformatie en Contra-reformatie in Vaassen

Martin Luther is wel de meest spectaculaire der hervormers: door het aanbrenge van de 95 stellingen aan de slotkapel van Wittingen – overigens niet zo uitzonderlijk in de academische wereld van toen, als uitnodiging tot een dispuut –; door zijn kloek optreden op de Rijksdag te Worms: „Hier sta ik; ik kan niet anders; zo helpe mij God almachtig”; door zijn bijbelvertaling, waarmee hij tevens de voornaamste grondlegger werd van het Hoogduits. In de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden echter heeft hij betrekkelijk weinig volgelingen gehad. De Lutheranen hier waren voornamelijk te vinden in de kringen van de vele Duitse immigranten en handelsrelaties.

Johannes Calvijn was mogelijk minder opzienbarend, maar even diepgravend en vèrgaand. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden van de 16e eeuw kreeg hij veel aanhang onder de „lagere” klassen, die later in dichte drommen zouden emigreren naar Noord-Nederland en daar een nieuwe impuls zouden geven aan de reformatie. In het kader van dit artikel zal ik mij daarom beperken tot de calvinistische tak van de reformatie.

Reformatie

Hervormen wil zeggen, dat men aan iets bestaands gaat sleutelen, in dit verband aan de aloude Kerk van Rome. Die hervorming is niet plotseling uit de lucht komen vallen; reeds lang ritselde het in de kerk en traden er leiders op die wij later als voorlopers van de reformatie zijn gaan beschouwen, soms nog net binnen de gronden van de kerk, soms er buiten; soms is het niet duidelijk, waarschijnlijk ook voor hen zelf niet en zeker niet voor de tijdgenoten, waar zij precies stonden ten aanzien van de kerk. Denken wij bij voorbeeld aan een man als Erasmus. Wat de reformatie in Nederland betreft, – en daarmee zijn wij toch bezig – is allereerst op te merken, dat die niet autochtoon is, dus van buiten hier gebracht: het Lutheranisme uit Duitsland en het Calvinisme uit Frankrijk en Zwitserland (Geneve). Wij beperken ons, zoals reeds aangegeven, tot het Calvinisme. De rechtstreek-

se contacten met Calvijn en zijn directe medewerkers blijken niet zo veelvuldig en innig als wel eens gedacht is. Meer Calvinistische invloed had Frankrijk (La Rochelle) de Rijnstreek met name Straatsburg, Emmerik en Heidelberg, maar ook Rijsburg en Neurenberg en Embden, ook via de legerpredikanten die met Johan Casimir van de Palts waren meegetrokken en hier met steun van Jan van Nassau (de Oude) die stadhouder van Gelre was geworden, gingen protestantiseren. Ook het Calvinisme in Vlaanderen roerde zich; Gent werd wel het Geneve van het noorden genoemd. Na de val van Antwerpen in 1585 trokken zij met tienduizenden naar Noord-Nederland. Naar Gelderland zijn zij niet zo „en bloc” gekomen.

Er werd meest begonnen met het installeren van een kerkeraad, dan werd er omgezien naar een kerkgebouw en vervolgens werd getracht een predikant te beroepen of te lenen; met recht dus een consistoriële kerk (Consistorie is kerkeraad). Aanvankelijk liep het erg moeizaam; de kerkeraden waren ongetraind, de predikanten spaarzaam en soms onbekwaam, de gemeenten afwachtend, argwanend passief. Pas toen het gereformeerde onderwijs begon te lopen, werd dat beter. Evenals de Jezuïeten hechtten de Christenen veel waarde aan goed onderwijs, met name om de bijbel en geestelijke lectuur te kunnen laten lezen. Opvallend is ook het gebrek aan bekeringsijver; de zendingsdrift was niet groot. Dat hing samen met de leer van de uitverkiezing, de predestinatie. Je was voorbeschikt, uitverkoren voor het ware geloof, of je was het niet, daaraan viel niets te doen: geloof als vrucht van uitverkiezing. Als er later toch predikanten naar het vroegere Ned. Oostindië worden uitgezonden, is dat aanvankelijk primair om op de schepen te zielzorgen en in de koloniën geestelijk bijstand te leveren aan de Europeanen; pas na 1650 is er sprake van eigenlijke zending.

De organisatie van de kerk werd, met name door Calvijn, belangrijk geacht. Was de Katholieke kerk van Rome piramidaal gestructueerd, de Calvinistische kerk was meer democratisch, met het accent op de basis, op de kerkeraden. Wel was er een classis boven geplaatst met daarboven een provinciale synode, maar die hadden vooral een coördinerende, corrigerende en begeleidende taak, zoiets als wij verderop zullen zien als Vaassen aan de beurt komt. Die binding was trouwens erg soepel; de classis wisselde voortdurend zowel van bezetting als van plaats van samenkomst; ook de kleinere plaatsen als Oene en Epe kwamen aan de beurt. De predikanten en de schoolmeesters waren sterk classis-gebonden; slechts bij uitzondering en met toestemming van de eigen classis mochten zij elders beroepen of benoemd worden. Deze opzet had enkele voordelen, predikanten en ouderlingen voelden zich geruggesteund, hadden een instantie waarop zij konden terugvallen; verder voelden zij zich meer betrokken bij de gang van zaken, konden zij zo nu en dan wat verder kijken dan het dorpskringetje, te meer daar bijna iedere predikant wel eens als praeses of scriba kon fungeren. Voor die ouderlingen was het een uitnemende kadertraining, voor

Vaassen kwam dat betrekkelijk laat omdat Vaassen aanvankelijk kerkelijk bij Epe hoorde. Pas in 1642 lezen wij dat Egbert ten Holt – uit een bekend Veluws geslacht – en Gilliam Heimeriks – uit een bekende molenaarsfamilie – „versoecken een beslooten Kerckreraet te moghen hebben”. In 1643 vindt dit plaats: „’t welk op den aengestemden tijt ook geschiet is”. Voorts had die structuur nog twee andere, vermoedelijk niet „geplande” consequenties: er trad dynastie-vorming op, bij de predikanten zowel als bij de schoolmeesters: van vader op zoon, dat kwam natuurlijk de continuïteit ten goede; had de dominee meerdere zoons, dan vonden die vaak elders in de classis een plaats; soms had die classis zelfs geholpen bij de opleiding van predikantszonen door toekenning van een collatie, zeer welkom, want de salarissen waren laag en gedeeltelijk uitgekeerd in natura, het papensaet: rogge, boekweit, gerst. En het classis-systeem leidde vaak tot intermarriage, het onderling trouwen; dominee en meester waren nogal geïsoleerd, hadden weinig sociale contacten, waren vlees noch vis; zij voelden zich verheven boven de heffe des volks, maar werden sociaal niet geaccepteerd door de stads- en dorpselite, laat staan door de magistraat of de landadel, daardoor raakten zij zeer op elkaar aangewezen, ontstond er met name een predikanten-kaste in de classis, wat dikwijls leidde tot huwelijken. Bij de schoolmeesters ligt het iets genuanceerder daar ook de lineaire voortzetting van vader op zoon, – zie bij voorbeeld het schoolmeestergeslacht Torsius in Epe – maar ook het vermaagschappen met de lokale bevolking. (Ook in dit opzicht is de familie Torsius illustratief); de schoolmeester stond dus kennelijk iets dichter bij de plaatselijke bevolking. Het belang dat de Calvinisten het onderwijs toekenden, blijkt ook uit het feit, dat ook de schoolmeesters onder toezicht van de kerk stonden; zij moesten ook de belijdenisgeschriften ondertekenen. Er was samenwerking tussen school en kerk. De zondagnamiddagdienst was een catechisatiedienst; de betreffende catechismus-zondag werd ook op school behandeld; de kinderen mochten dan de vraag en het antwoord reciteren; dat zal vast ook wel trotse ouders hebben meegetroond; de catechismusdienst, geestelijk en intellectueel puur pittig, trok namelijk niet zoveel volk als de ochtenddienst. Deze ochtenddienst had ook een sociale functie; er werden afkondigingen gedaan: huwelijken, doopplechtigheden, aankondigingen van verkoop en pacht al of niet binnen het kerkgebouw. Zelfs ontzag de schout in Vaassen zich niet de kerk te misbruiken voor het ophalen van belastingpenningen; daarover werd, terecht, geklaagd. De preek, als woordverkondiging, stond centraal; de liturgie was uiterst sober, evenals de aankleding; ik heb de indruk, dat een deel van de bevolking die overgang naar dat strakker ritueel niet altijd op prijs heeft gesteld, er op zijn minst moeite mee heeft gehad. Nog vrij lang bleven er in de Veluwe kerken, waar geen echte beeldenstorm heeft plaats gehad, resten van beeldhouwwerk. Daar tegenover kwamen er langzamerhand bescheiden Calvinistische rituelen: zondagsheiliging en

viering, de dubbele kerkgang, zondagse kleren, de zondagswandeling, de religieuze begeleiding van de maaltijden: bidden, lezen, danken; bescheiden huisbijeenkomsten met eventueel personeel: morgenzang, avondgebed. Als gezegd: de preek stond centraal, ook als onderdeel van de kerkdienst als leerdienst; dogmatisch, vaak polemisch zich afzettend. De gemeente leerde luisteren, was over het algemeen leergierig en door de voortschrijdende alfabetisering en het uitkomen van vele boeken en geschriften betrekkelijk goed geïnformeerd zeker in vergelijking met het buitenland. Als limiet voor een preek gold een uur. Dominee moest zijn preek goed voorbereiden, keurig in drieën delen en niet vertrouwen op emotionele inspiratie. En dat alles te brengen met een stem als een bazuin. Gebruikte hij nogal eens geleerde woorden dan was dat niet zo erg; men was wel trots op zijn geleerde dominee! Al was de liturgie dan sober, er werd wel gezongen; psalmen. Calvinj kende aan muziek veel waarde toe, ook in de kerk, maar dan wel functioneel: een middel om de gemeente te activeren, ze meer te betrekken in de dienst. Al spoedig fel omstreden was daarbij de rol van het orgel: mocht een orgel concertant omlijsten of slechts het psalmgezang ondersteunen, of zelfs alleen maar de toonhoogte aangegeven? Het zonder orgel zingen bleek namelijk veel bezwaren op te leveren; de psalmberijmingen van Petrus Datheen, op melodieën van Franse afkomst, lagen nog steeds niet makkelijk in het gehoor; er ontstonden allerlei afwijkingen. In principe doopte men ieder kind, ook als de ouders niet kerkelijk meelevend waren; dat was een opgelegde plicht. Ook gemengde huwelijken werden geaccepteerd, als tenminste de niet-gelovige, of tot een andere denominatie behorende, beloofde de partner niet te belemmeren in de kerkelijke plichten. De kerkelijk goed meelevende Calvinisten waren niet altijd gemakkelijk in de omgang; zij voelden zich immers uitverkorenen, aan wie God grote dingen had gedaan, zoals eertijds met het uitverkoren volk Israël; vandaar dat Amsterdam bij voorbeeld de naam kreeg van het Nieuwe Jeruzalem en vandaar ook dat veel kinderen oud-testamentische voornamen kregen. Vooral de Zuid-Nederlandse immigranten traden niet altijd even tactvol op en speciaal de Walen; zij waren met te velen, waren te arrogant, bekleedden al spoedig te veel topfuncties, hadden te veel handelsrelaties, waren cultureel, wetenschappelijk en artistiek verder en lieten dat blijken ook; zij waren zwieriger in hun kleding en manieren en . . . zij spraken zo bekakt. (met hun taal-inbreng hebben zij overigens wel een flinke wending gegeven aan het Hollands, zodanig, dat dit dialect uitgroeide tot het Brabants-Hollands; Algemeen Nederlands van nu!). Die aanvanke-lijke Zuid-Nederlandse suprematie wekte wrevel, vooral in Holland; zij werden nu uit functies geweerd en sociaal geboycot. Zo lang zij van mening waren, dat hun verblijf hier slechts van tijdelijke aard was, deerde hen dat niet. Toen hun duidelijk werd dat terugkeer naar het weer katholiek geworden Zuiden heel moeilijk werd, begonnen zij zich aan te passen en

kwamen er gemengde huwelijken tot stand, wat een integratie uiteraard zeer bevorderde. Was een predikant op de sociale ladder dan nog niet erg hoog geklommen, in zijn eigen kring was hij een hele potentiaat, die er zich van bewust was, gezant van God's wege te zijn, het zout der aarde. Met zijn kerkeraad oefende hij ook censuur uit; dat kon variëren van uitsluiting van het Avondmaal, het „voorstelling”: het openbaar maken van zonden, al of niet met naamvermelding en uiteindelijk tot „afsnijding”, uitsluiting. Zo werd bij voorbeeld in Amsterdam Rembrandt van Rijn van het Avondmaal uitgesloten wegens „hoerery” met Hendrikje Stoffels! Was dus de gereformeerde kerk naar binnen toe strak en streng, naar buiten was zij verrassend tolerant, zeker voor die tijd, waar anderen, in andere landen als Frankrijk, Spanje, Oostenrijk, Zuid-Nederland, heel wat gewelddadiger optraden, waar de mutsaerds nog narookten en verwurgingen en verdrinkingen geen uitzondering waren. Die martelaren vielen echter hoofdzakelijk onder de Doopsgezinden; te betreuren; de Calvinisten lieten zich minder willoos afslachten, zochten praktischer uitwegen. Hun tolerantie ten aanzien van bij voorbeeld de katholieken was ook meer praktisch dan principieel dogmatisch; er waren te veel sociale economische en politieke factoren die meetelden, het was een pragmatisch gedogen. De placcaten werden uitgevaardigd, herhaaldelijk zelfs, maar van toepassing blijkt weinig; oogluikend werd veel toegelaten. Zeker in Gelderland. Een heel enkele keer werd tot actie overgegaan, maar de straf viel bijna altijd af te kopen. P. C. Hooft, baljuw van het Gooi, dus belast met de uitvoering van de placcaten, werd zeer tegen zijn zin soms gedwongen op te treden tegen al te openlijke Paepsche idolaterie; het liep altijd met een sisser af. Tegenover de duizenden slachtoffers van de beruchte inquisitie zijn slechts enkele katholieke martelaren van Gorcum te plaatsen; overigens toch nog te veel. In Gelderland, waar de katholieken gebleven landadel en in de provincie en lokaal nog veel invloed had, was de magistraat officieel dan wel protestant maar de bevolking niet; nog in 1609 wordt daarom gezegd: „le nombre des catholiques être si grand” en „pour la plupart catholiques”. Wel heeft er een verschuiving plaatsgevonden; oorspronkelijk lagen 3/4 van de protestantse gemeenten in Zuid-Nederland en was in Noord-Nederland in 1584 nog 81% katholiek. Na de val van Antwerpen en het succes van de Contra-Reformatie in het zuiden waren de protestanten daar vrijwel weggevaagd, maar in het noorden bleek in 1656 toch nog 47% R.K., ondanks de relatief grote protestantse immigratie. Er is dus geen sprake van een totale calvinisering. Hoe is dat nu te verklaren? Er was een tweede fase aangebroken, die der Nadere Reformatie, vanaf de Dordtsche Synode (1618-1619) met als gangmakers de predikanten Voetius, Tiellinck en Van Lodestein; die synode nam een reorganisatie ter hand, zuiverde de vrijzinnige remonstranten „weg” en gaf opdracht voor een vertaling van de gehele bijbel de zo genaamde Statenbijbel. Toch blijkt het élan niet voldoende voor een

algehele protestantisering; men was te laat, er was al veel gestabiliseerd; de remonstrantse aderlating had toch te veel kracht gekost en de calvinisten traden regillieus te weinig krachtdadig op; er was te weinig bekeringsdrift, men trok zich te veel terug in eigen kring: „bouwen en bewaren”. En . . . veel van de energie werd gestopt in de economie, in de geweldige expansie van de handel, vaak met katholieke landen als Frankrijk, zelfs met de Spaanse vijand; dat was principieel op zijn minst merkwaardig en in de praktijk betekende het, dat bij voorbeeld onze Franse handels- en bondgenoten aandrongen op matiging. – De generaliteitslanden Brabant en Limburg bleven katholiek alsmede plaatsen in Overijssel en de Achterhoek die laat overgingen, zoals Groenlo.

Het woord „Statenvertaling” is gevallen. Een kerkelijke synode besluit tot een bijbelvertaling en dan wordt dat een Statenbijbel! Was er dus geen scheiding van (protestantse) Kerk en Staat? – Dat wordt inderdaad nogal eens beweerd, onder andere nog in 1991 door mevrouw te Riele-ter Laak, maar mijn inziens niet terecht, al geef ik direct toe, dat die zaken erg ingewikkeld waren en soms verstrengeld en verweven. Het Calvinisme stelde, dat Kerk en Staat volstrekt gescheiden moesten blijven, twee verschillende, onafhankelijke grootheden waren. Wel had de staat de taak de kerk zo nodig te beschermen en haar belangen te bevorderen; eigenlijk behoorde de staat in dit opzicht de diensdijner van de kerk te zijn. Dus in principe geen staatskerk, – zelf sprak men van de publieke kerk – en ook in de praktijk was zij dat niet; in Holland gingen bij voorbeeld de machtige regenten vaak op de tenen van de orthodoxe predikanten staan. Terwijl in de oostelijke provinciën, met name in Overijssel en Gelderland de katholieke landadel in feite nog veel invloed hielden. Anderzijds hield de Staat toezicht onder andere op publicaties; voor elke publicatie was toestemming nodig van de Staten-generaal, dus zeker voor zo'n belangrijk werk als een officiële, breedopgezette en wetenschappelijk gefundeerde bijbelvertaling, die dus door de Staten geautoriseerd werd; vandaar de naam Statenvertaling! Overigens, die Dordtsche Synode werd bijgewoond door 18 commissarissen-politiek evenals door liefst 23 afgevaardigden van buitenlandse kerken. De Nederlandse provincies benoorden de grote rivieren waren dus gedeeltelijk gecalviniseerd. Het calvinisme sloot aan bij de landaard, bij de mentaliteit; individualistisch, (tegenover de meer collectief ingestelde katholieken) democratisch dat wil zeggen autonome kerkeraden aan de basis (tegenover de piramidaal opgebouwde autoritaire R.K. kerk); kerkelijk actief (tegenover betrekkelijke passiviteit); grote invloed van leken (tegenover de professionele katholieke geestelijkheid); met het Brabants-Hollands als voer- en preektaal (vergelijk het kerklatin); waar de R.K. kerk naast de bijbel ook aan de kerkelijke geloofsgeschiedenis en overlevering eeuwigheids-waarde toekeende, ging de calvinist uit van: „door het geloof alleen”; geloofde de rooms katholiek dat hij door goede werken enigszins kon

bijdragen tot zijn zaligheid, voor de calvinist was dat slechts weggelegd via uitverkiezing: „geloof, – met als consequentie onder andere goede werken –, als vrucht van van uitverkiezing” tegenover „uitverkiezing als vrucht van geloof en goede werken”.

De Contra-Reformatie

De oude R.K. kerk had het zwaar te verduren gekregen, maar ging, nog naduizelend, over tot de tegenaanval en deed dat zeer efficiënt en rap. Op het Concilie van Trente (1545-1563) zette zij de puntjes op de „i”. Intern werd er gezuiverd; de kerkelijke tucht, ook wat de geestelijken betreft, werd aangehaald; hun opleiding werd verbeterd; uitwassen werden verwijderd, zoals de beruchte afaathandel van Tetzl. Verrassend modern aandoend waren de opvattingen ten aanzien van de functie van afbeeldingen: „profijten die uyt de beelden komen”. De R.K. kerk was niet geporteerd voor het zelfstandig lezen en onderzoeken van de Schrift; dat leidde maar tot afwijkingen en ketterijen; dat moest men maar overlaten aan de daartoe opgeleide geestelijken. Te meer, daar men naast de bijbel ook de kerkelijke overlevering, de heiligen en de kerk zelf als bron van gezag aanvaardde. Daarvoor in de plaats stelde men mede de afbeeldingen. De kerk probeerde haar boodschap visueel te maken door beelden, schilderijen, illustraties, bid- en heiligenprentjes, emblemata (praatjes bij plaatjes) en zelfs toneelspelen: „tghene dat de schrifture gheeft den lesenden, dat gheeft de schilderije den ongheleerden aansinder”, . . . „soo voor kinders, als groote die niet kunnen lesen”. Het bovengenoemde concilie heeft zich in haar 25ste zitting uitdrukkelijk uitgesproken over deze didactische functie. Daarnaast werd gewezen op de herinnerende functie van afbeeldingen. Zij dringen dieper door in het geheugen en blijven daar langer hangen als woorden. Voorts werd de emotionele functie belangrijk geacht om „gevoelens van smart, medelijden, vrees en dergelijke op te wekken” (Thomas Saillius, 1609). Tenslotte is er de mystiek-cultische functie: „dat Christus ende sijne Heyligen in de beelden ghe-eert souden worden”. – Alsof men televisie-experts hoort praten over de beeldfunctie van hun medium! –

Sociëteit van Jezus

Extern, dus gericht naar buiten, werd een strijdplan ontworpen. Daartoe werd een nieuwe orde in het leven geroepen, die der Jezuiten; stichter was Ignatius van Loyala. Als stichtingsdatum wordt aangehouden 27 september 1540; nog in 1540 volgde de pauselijke goedkeuring. De orde ressorteerde rechtsstreeks onder de Paus, aan wie zij onvoorwaardelijk trouw beloofde. Zij was hecht, bijna militair-strak georganiseerd. De Jezuiten werden geacht zich niet te binden, moesten ten allen tijde mars- en strijdvaardig zijn en vormden zo effectieve mobiele eenheden. Hun krachtig, soms zelfs krachtdadig, optreden maakte hen niet bepaald overal populair.

Vrijwel onmiddellijk werden ze argwanend bekeken, ook in de eigen kerkelijke organisaties: een vijfde colonne van Rome. Aanvankelijk waren de Jezuïeten in de Republiek rondtrekkende missionarissen in wat de „Hollandsche zending” werd genoemd. De Republiek was namelijk tot „Missio Hollandica” verklaard met aan het hoofd een vicaris-generaal. Vanuit Keulen werd dit missiegebied bestuurd; dit zendingsgebied zou blijven bestaan tot 1853. De eerste vicaris-generaal Sasbout Vermeer was overigens geen Jezuïet en dat zou spoedig blijken. Hij kon geen greep krijgen op de Jezuïeten, die ertoe overgingen vaste standplaatsen, staties en colleges te stichten; uiteindelijk zo'n 80 in totaal. Hun soms blinde gehoorzaamheid aan de Paus bezorgden hen bijnamen als: „de galeislaven der kerk”, „zwarte soldaten van de kerk”; soms lovende: „officieren van de kerk”. Zij voelden zich geroepen, gezondenen en dus per definitie elitair. Dat maakte hen impopulair, bij het gewone volk zowel als bij de gewone geestelijken, de kapelaans en pastoors en bij de kerkelijke hiërarchie. Zelfs nu nog heeft in het spraakgebruik het woord Jezuïet de bijmaak van intrigant, huichelaar. Hen werd ook verweten „dat het doel de middelen, zelfs alle middelen, zou heiligen”. Vermeer stelde zelfs in 1609 tien punten van beschuldiging op en de Franse ambassadeur, die wilde bemiddelen en wilde opkomen voor zijn katholieke geloofsgenoten, stelde zelfs voor hier de Jezuïeten-orde op te heffen in ruil voor godsdienstvrijheid. Uiteindelijk werd toen een compromis bereikt: de Jezuïeten-missionarissen zouden slechts mogen werken met toestemming van de plaatselijk pastoor. Ook Vermeer's opvolger, Philip Rovenius, had zijn problemen met de Jezuïeten; vond ze ook veel te onafhankelijk, maar kwam uiteindelijk toch tot een redelijke samenwerking. Problematisch echter bleef de verhouding tot de „gewone” geestelijkheid; zij, de Jezuïeten, achtten zich bij hun pastorale activiteiten niet gebonden aan traditionele kerkrechtelijke verhoudingen; zij waren te fanatiek, te machtig ook en te geheimzinnig: „het geheim voorbehoud”. Na de Vrede van Münster (1648) nam het politieke wantrouwen tegen de orde wat af. Die politieke achterdocht was aanvankelijk zeer groot, te meer daar de stichter een Spanjaard was. De orde kwam daarna tot grotere bloei: 93 priesters in 57 staties. De La Torre, die Rovenius opvolgde, had daar niet zoveel moeite mee, maar Joannes van Neercassel, die hem als apostolisch vicaris was opgevolgd, wel. Evenmin als zijn voorganger was hij Jezuïet; hij was namelijk deels in Leiden opgeleid; Leiden, waar zelfs in 1625 een Jezuïeten-studentenbeweging startte en dat aan de Hoogeschool van 't protestantisme! Van Neercassel dan, vond het aantal en de voor hem oncontroleerbare macht van de Jezuïeten te groot. Hij ging op propagandatocht door de Republiek, onder vrijgeleide nog wel: het trouwgebleven R.K. kerkvolk stroomde toe. Neercassel won de „strijd” en wist het aantal staties terug te brengen. Dat aantal daalde regelmatig, tot bij voorbeeld in 1773 slechts 31. Overigens: van zo'n statie moeten wij ons geen al te grote voorstellingen

maken: maximaal 4 priesters, maar het gemiddelde was nog geen 2. Naast Van Loyola werd internationaal nog zeer bekend Franciscus Xaverius; Petrus Canisius de eerste Nederlandse Jezuïet, die reeds in 1543 intrad, kreeg door onderwijs en publikaties ook grote bekendheid; zij werden allen heilig verklaard. Die intern-kerkelijke schermutselingen bleven vrijwel onopgemerkt bij de gewone mensen. De situatie was trouwens vrij ondoorzichtig. Wij lezen nogal eens van „jezuïetische stoutigheden” als kennelijk gewone katholieke activiteiten bedoeld zijn. Toch staat wel vast, dat de Jezuïeten de krachtigste pleitbezorgers van de Contra-Reformatie zijn geweest, ook in Nederland: „Naast de seculiere geestelijkheid (dat is de wereldlijke, niet tot een orde behorende geestelijkheid) hebben geen priesters meer betekenis gehad voor de Hollandse Zending dan de Jezuïeten (L. J. Rogier)”. Hun aanwezigheid, de gevolgen van hun activiteiten werd men wel opmerkelijk snel gewaar. Hun vroegtijdige naambekendheid werd natuurlijk aangewakkerd door de geheimzinnigheid waarin hun activiteiten noodzakelijkerwijs gehuld gingen. Zij moesten uiteraard onopvallend te werk gaan, gingen als gewone burgers gekleed, doken als Rode Pimperellen, als duveltjes-uit-doesje plotseling op om dan weer onder te duiken in de kastelen en de hoge huizen van de aanzienlijken die het oude geloof trouw waren gebleven. Stuwkrachten van de Contra-Reformatie; dat duidt er al op, dat zij er allereerst op waren gericht de reformatie te bestrijden, maar daarnaast poogden zij ook de R.K.-kerkleer zo effectief mogelijk te verspreiden. De zending, de missie had dan ook grote aandacht. Ook de Republiek der Nederlanden werd, zoals reeds is opgemerkt, tot missiegebied verklaard. Tot in de verste uithoeken der aarde kon men de Jezuïeten aantreffen. Zij kregen een grondige training via de „Geestelijke Oefeningen” van Loyola. Profes – de hoogste graad – kon men slechts worden als men priester was, minstens 10 jaar Jezuïet en bereid onvoorwaardelijk trouw te zweren aan de Paus en aan de overheden van de Sociëteit. Wat de missie betrof: men diende ten allen tijde reisvaardig te zijn, zonder door lokale of persoonlijke bindingen gehinderd te worden. Door de grondige training, de straffe discipline, de sterke motivatie, de grote mobiliteit is de orde geworden tot dat machtige wapen van de Oude Kerk. Naast de missie werd het onderwijs belangrijk geacht, vooral aan de zonen van belangrijk te achten families, de later leidinggevendens dus: dat is tot diep in de 20ste eeuw zo gebleven. Maar ook aan de lager geplaatsten werd gedacht, zij het op minder strak georganiseerde wijze. Er werden leerboeken geschreven en methodieken ontworpen. Wij hebben reeds opgemerkt dat die sterk visueel gericht waren: handig, makkelijk mee te nemen en te verbergen (zowel door de Jezuïet als de ontvangende gelovige) waren de heiligen- en bidprentjes die kwistig werden uitgedeeld. Aansluitend bij de middeleeuwse dialoog, vaak in vraag- en antwoordvorm, werden rollenspelen geschreven die uiteindelijk zouden leiden tot de bekende jezuïeten-schooldrama’s. (Hun

grote belangstelling voor de kunst, – zich ook uitend in illustraties, schilderijen en beelden – , heeft door de felle zuidelijke inslag mede geleid tot de barokkunst). Groot belang werd ook gehecht aan wat wij tegenwoordig public relations plegen te noemen. Het uitdelen van prentjes hebben wij reeds gememoreerd. Verder waren de mogelijkheden in de 16de en 17de eeuw nog niet zo veelkleurig, al zullen wij straks zien dat ook in Vaassen toch nog enkele andere mogelijkheden waren. Opmerkelijk, dat men relatief weinig gebruik maakte van de uitvinding van de boekdrukkunst. Zonder te willen zeggen, dat men de mensen wilde dom houden, wat kwade tongen al gauw beweerden, staat toch wel vast, dat de mensen niet bepaald aangespoord werden tot het zelfstandig lezen en bestuderen van de bijbel en de geestelijke artikelen die in ons land – meer dan waar ook ter wereld – werden gedrukt, gelezen en bediscussieerd. Later in de tweede helft van de 19de en in de 20ste eeuw veranderde dat sterk: het onderwijs, ook het lager onderwijs, de pers, de radio en het verenigingsleven werd katholiek georganiseerd. Geen R.K. -organisatie was denkbaar zonder een geestelijk adviseur, met nogal eens S.J. achter de naam: radio, sportclub-, vrouwen- en boerenorganisaties, krant. Ik heb reeds opgemerkt dat het R.K. „volk” zich meer aangetrokken voelde tot de reguliere orden: milder, met name sterker lokaal gebonden. Wat dat laatste betreft: ook de Jezuiten gingen er toe over lokale jongens op te leiden, die kenden de spraak en de gewoonten en . . . konden gemakkelijk onderduiken. Bovendien was er een achterban, die bereid was bij „overtredingen” de boetes te betalen. Daartegenover staat dat de Jezuiten vaak voor een bepaalde tactiek kozen; zij richtten zich graag op de voornámen in den lande, de doelgroep dus die invloed kon uitoefenen. Vaak traden zij daar als biechtvaders op, wat hun natuurlijk een geweldig groot psychologisch voordeel en overwicht verschafte. Beslist niet onvermeld mag blijven hun zielzorg onder pestlijders; tussen 1585 en 1754 stierven 62 Jezuiten op Nederlands grondgebied als „slachtoffers van naastenliefde” (Paul Begheyn, S.J.). Ook wordt melding gemaakt van inschakeling van Cloppen, Klopjes, die ook wel Jezuietessen genoemd: ongehuwde vrouwen, soms aan bepaalde leefregels gebonden, die hand- en spandiensten verrichtten bij het onderwijs, bij ziekenzorg, stervensbegeleiding, de communicatie tussen de katholieken onderhielden. Kortom, als koerierster van de kerk optraden.

En in het toenmalige leven van alledag?

Ik heb niet de indruk, dat de gewone man, de gewone vrouw in the street, – nou ja, op de landweg – , zich bewust was van bovengenoemde tegenstellingen; ik geloof zelfs, dat die ze zelfs vaak ervaren heeft als haarkloverijen, religieus èn politiek. Als wij van prins Maurits, die de geschiedenis is ingegaan als rechtzinnig contra-remonstrant, lezen dat hij niet wist of predestinatie groen of blaauw siet, is die gewone man/vrouw

toch wel geëxcuseerd. (Overigens: Maurits was helemaal niet dogmatisch-religieus geïnteresseerd, slechts politiek anti-Oldebarnevelt; en wat zijn rechtzinnigheid betreft; die viel ook moeilijk te rijmen met zijn vaste katholieke maîtresse of met zijn acht erkende bastaards of met zijn vriendschap met een Jezuïet). Het zou interessant zijn te weten, hoe in het alledaagse leven van de 16de en 17de eeuw, die geschilpunten werden ervaren; of en hoe ze tot moeilijkheden en wrijvingen hebben geleid, maar daarover is officieel te weinig geschreven: het was niet belangrijk. Mogelijk moeten wij nog leren meer tussen de regels door te lezen in brieven, dagboeken, memoires, pamfletten, schotschriften, emblemata (praatjes bij plaatjes), verhandelingen, procesverslagen, vonnissen en kerkeradsnotulen, zoals Herman Roodenburg dat op kleine schaal voor Amsterdam heeft gedaan, ook al ligt het niet voor de hand, dat er in ons open landje met zijn korte en goede verbindingen een tweede Montailou gevonden wordt: zo geïsoleerd, zo afgerond, zo concreet, zo gedetailleerd. Ook kluchten en blijspelen die het leven van alledag op de hak nemen, zijn de moeite van het bestuderen waard; denk maar aan Bredero met zijn Spaansche Brabander. Het is aan anderen, de gespecialiseerde vakhistorici een stukje mentaliteitsgeschiedenis te schrijven over de gewone alledaagse omgang van katholieken met calvinisten van vroeger, en omgekeerd ook natuurlijk. Ik wil dit gedeelte van mijn artikel afsluiten met enkele mijner indrukken.

Als zij de kans schoon zien, reageren de katholieken zeer snel; uit die reactie blijkt, dat het niet vrijelijk bijeen kunnen komen hen zeer hoog zat; vandaar het ontstaan van schuilkerken en het massale bezoek als Van Neercassel rondtrekt; het steunen van roomsgezinde schoolmeesters, het binnen-smokkelen van lesmateriaal, waarschijnlijk in de vorm van heiligen- en bidprentjes, bewijst, dat het onderwijs toch belangrijk gevonden werd. Bij emotionele en spirituele hoogte- en dieptepunten werd de kerk node gemist: bij doop, huwelijk, ziekte en stervensbegeleiding. Als het even kon, probeerde men dat elders „goed” over te doen, dat wil zeggen bij doop en huwelijk, of door wat wijwater binnen te smokkelen, wat gewijde aarde in het graf te werpen of door een huwelijk-aan-huis te organiseren. Verder bewijst de trouwe zorg van „Clopjes” dat die verzorging, de zieken- en zielzorg, zeer op prijs werd gesteld, De waardering voor de priester nam toe; die had een geduchte knauw gekregen in de vorige eeuwen, maar zij verbeterde snel na de sanering in de 16de eeuw; bovendien was het noodzakelijk geheimzinnige optreden van de priester vermoedelijk toch wel romantisch en zelfs heroïsch. Uit diverse uitlatingen kunnen wij afleiden, dat de calvinisten in de 16de eeuw zich vooral hebben geërgerd aan de aflaathandel en de handel en wandel van sommige priesters; wat die laatste betreft: herhaaldelijk treffen wij het woord „Jezuïetsch” aan met zeer negatieve gevoelswaarde, ook als niet vast staat dat het werkelijk om Jezuïeten gaat; een bewijs hoe snel en hoe fel die zijn opgetreden. Toen na de val van Den Bosch zeven

karrevrachten Jezuiten werden afgevoerd, geschiedde dat onder grote hilariteit der beschouwers: veelzeggend! De beelden en afbeeldingen van heiligen waren vele calvinisten een ergenis, een santenkraam! Eveneens het slaan van een kruisje en het opzichtig bidden van de rozenkrans; ook ergerde men zich aan het neerknielen bij een begrafenis. De positie van de paus blijkt ook velen een doorn in het oog geweest te zijn. En dan was daar het punt van de transsubstantiatie. Niet dat wij dit moeilijke woord vaak aantreffen maar het ging om de zaak: de katholieke kerk leerde dat bij de communie, het Avondmaal, door consecratie, door de woorden van de priester brood en wijn veranderden in het lichaam en het bloed van Christus (bij onder andere calvinisten is dat slechts symbool, teken en zegel). Dat was aanleiding tot veel spot en hoon. Toch was bij de gereformeerde gemeente niet alles boter tot de bodern; vooral de ommestanders hadden moeite met enkele aspecten: het niet mogen werken op de zondag, de kale begrafeningen; de calvinisten kenden wel een stervensbegeleiding, – een „goed” afsterven geschiedde liefst publiekelijk, als een getuigenis –, maar daarmee was het ook gebeurd; in principe bemoeide de kerk zich nauwelijks met de begrafenis; kosten en doodgraver verzorgden die; dominee was lang niet altijd aanwezig; in veel plaatsen mochten de klokken niet worden geluid. Dit tekort aan rouwverwerking werd vaak als pijnlijk ervaren. De sociale dorpstraditie nam over: lijkwassen, kleden, vervoer, aanzeggen, dragen, maaltijd, versnapering aan kinderen, bedélen van armen. Maar al te vaak trad de kerk slechts op als zwiiggende kassier! Het aantal feestdagen was drastisch verminderd en die moesten nog waardig gevierd worden ook. Dat lukte niet met bruiloften, daar werd flink gedronken en ook gedanst. Dominee Martinius van Epe heeft dat levendig beschreven; helaas voor ons heeft hij het einde van dat feest niet afgewacht. Carnaval werd verboden, kermissen afgekeurd. De bemoeizucht van predikanten ging nog verder; het drincken van toeback bij voorbeeld werd als goddeloos aangemerkt. Toch heb ik de indruk, dat men redelijk goed met elkaar omging, zeker als wij een vergelijking maken met de landen om ons heen.

Reformatie-Contra-reformatie en de Van Isendoorns à Blois

Het wordt hoog tijd dat wij in het kader van dit artikel de kring wat kleiner maken en ons afvragen, of die strijd Reformatie-Contra-Reformatie zich ook merkbaar heeft afgespeeld in Vaassen en omgeving, en zo ja: hoe en hoe fel is dat geweest en met welke gevolgen?

Al spoedig blijkt, dat in dit opzicht Vaassen toch wel een uitzonderingspositie heeft ingenomen, zeker als wij het vergelijken met Epe. Ik ben het dan ook eens met mevrouw Te Riele als zij spreekt van een katholieke enclave, al moeten wij dat niet al te absoluut nemen; het is zeker niet zo geweest dat Vaassen een puur katholiek centrum bleef te midden van een protestantse omgeving. Het is beslist niet te vergelijken met een Montaignou, of met het

Oostenrijkse Ramsau; Ramsau ligt in een volledig katholiek deel van Oostenrijk, maar was protestant geworden. Door de druk van de Jezuiten zag de bevolking van dat dorp zich genoodzaakt enkele eeuwen lang „onder te duiken”; toen eind 18de eeuw de Jezuiten ook in Oostenrijk verboden werden, dook het dorp weer op en bleek en bleef tot de dag van vandaag volledig protestant! Zo lag het in Vaassen beslist niet; kon ook niet, want hoewel de communicatielijnen nog niet zo geweldig waren: zo geïsoleerd lag Vaassen nu ook weer niet. Maar het is wel zo, dat het percentage katholieken en de invloed die zij hebben gehad, en nog hebben, aanzienlijk groter is dan in andere dorpen. Dat hoge percentage is mijns inziens toe te schrijven aan het feit dat de bewoners van het kasteel De Cannenburgh, het geslacht Van Isendoorn à Blois, katholiek zijn gebleven. Het is opmerkelijk dat een groot deel van de Gelderse landadel de oude kerk trouw bleef, zodat er naast Vaassen nog enkele van die enclaves zijn. Niet alleen als gebouw was De Cannenburgh erg dominant, ook qua invloed. Politiek hadden de katholieke Van Isendoorns zich dan wel afzijdig te houden, indirect hadden zij veel invloed; een groot deel van het dorp was economisch afhankelijk van hen. De Van Isendoorns waren echte landjonkers; door gewiekst optreden wisten zij een groot deel van de landerijen in bezit te krijgen. Dat gebeurde al enigszins, toen in de negentiger jaren van de 16de eeuw door oorlogsomstandigheden vele boeren het niet meer zagen zitten en hun boerderijen verlieten. Veel land kwam braak te liggen; er was zelfs geen zaad om te zaaien. De Van Isendoorns „ontfermden” zich over die grond en de boerderijen, die zij later verpachten aan keuterboertjes. Ook het waterrecht van de molens behoorde hun toe; de boeren waren verplicht hun koren te laten malen op de Vaassense dwangmolen. Een groot deel van de inkomsten kwam echter uit de tienden, zo'n 20 á 25%, dat wil zeggen in normale tijden. In de negentiger jaren van de 16de eeuw echter, toen de Veluwe, en ook Vaassen, duchtig onder de oorlogsomstandigheden te lijden kreeg, vluchtten vele van de weerloze boeren naar de steden, zodat de opbrengst van de tiend-rechten terugliep. De opbrengst van de pacht steeg sterk, toen Elbert van Isendoorn à Blois – zijn grootvader Hendrik was de eerste die „à Blois” aan de familienaam toevoegde – systematisch het familiebezit vergrootte door veel landerijen en boerderijen te kopen en daarna te verpachten; zijn zoon Marten zette die politiek voort, evenals zijn bastaardbroer Adriaan, getrouwd met Peterken Hendriks Daams. Deze Adriaan werd door de invloed van zijn „echte” broer aangesteld tot ontvanger van de verponding. Bleven de belastingplichtigen in gebreke, dan werd hun land door de ontvanger „verkocht en gekocht”; daardoor vergaarde hij zich een aanzienlijk grondgebied in Epe en Oene, evenals een aanzienlijk nageslacht, dat zijn functie en zijn tactiek voortzette. Gelukkig voor de Van Isendoorns à Blois echter, stierf deze bastaardtak in 1759 toch uit; het bezit ging naar de Cannenburghers.

Wij hebben nogal breed uitgeweid over de sociaal-economische macht en invloed van de kasteelheren. Terecht mijns inziens, want het zegt veel over de relatie kasteelheer-pachter. Die verhouding was trouwens niet eens zo slecht. De Van Isendoorns deden weliswaar weinig voor de landbouw en investeerden er niet in, maar zij waren niet al te streng bij het innen van de pachtgelden. Bovendien ging dat meestal in natura: zoveel procent van de oogst. Viel de oogst tegen, wat nogal eens gebeurde, dan hoefden zij ook minder af te staan. Politiek was hun invloed veel minder, al is het niet zo, dat zij als katholieken helemaal uitgeschakeld waren. Weliswaar werden zij na Marten van Isendoorn à Blois (1604-1632) niet meer in de Veluwse Ridderschap opgenomen, toch bleven zij ambtsjonker van Epe. Als zodanig hadden zij zitting in de ambulante, dus op verschillende plaatsen opererende, „klaarbanck” om gerechtelijke uitspraken te doen, een hoogadelijk landgericht. Bovendien gaven zij mede leiding in kerkelijke aangelegenheden, zoals het benoemen van kerkvoogden en diakenen, het beroepen van dominees. Zij hadden toezicht op politiezaken en op het onderwijs. Zij beslisten mede bij het aanstellen van schoolmeesters en kosters. Het ambt werd in 1745 afgeschaft. Het heeft er zelfs nog ingezet, dat de Van Isendoorns nog meer politieke macht zouden hebben gehad. Johan van Isendoorn (1558-1559) en na hem zijn broer Hendrik (1563-1594) streefden er namelijk naar het dorp Vaassen te doen verheffen tot een „hoge heerlijkheid”. Dat zou hebben betekend dat, zowel rechtspraak als bestuur vrijwel volledig bij de kasteelheren terecht zouden zijn terecht gekomen! Verder zouden jachtrechten worden uitgebreid en tiendrecht verkregen van nieuwe ontginningen. Het feest ging net niet door: de Habsburgers in Brussel vonden dat zij daarmee iets te veel aan soevereiniteit zouden afstaan. Bovendien vreesden zij dat de andere Veluwse landjonkers jaloers zouden worden. Daarbij kwam nog dat de Van Isendoorns trouw katholiek bleven. Kortom, de centralistisch denkende overheid in Brussel heeft dus verhinderd dat Vaassen een heerlijkheid werd. Samenvattend kan toch wel gezegd worden dat de Van Isendoorns politiek een belangrijke rol speelden en zelfs lokaal een machtspositie innamen, zeker na 1645, toen zij erfelijk dijkgraaf werden. Een en ander was financieel ook niet onaantrekkelijk. Toch bleef er wel wantrouwen. Zo werd in 1590 de Cannenburgh geplunderd. Hendrik van Isendoorn werd er van beschuldigd met de Spaanse vijand te heulen door hen van voedsel te voorzien. Ook later, in het eerste kwart van de 17de eeuw, werd die verdenking meermalen geuit. Er zou financiële hulp zijn geschonken aan de Spanjaarden. Nu stonden de Van Isendoorns, en zij niet alleen, voor een dilemma: moesten zij de Verlaten van 1581 accepteren, of de Spaanse koning als hun wettige vorst blijven erkennen? Hun standpunt was vaak: strijden tegen de vreemde, Spaanse, troepen, maar de koning trouw blijven. En wat de Van Isendoorns betreft, velen van hen hebben als officier in het Staatse leger gediend. Sneuvelde

Steven, zoon van Hendrik (1563-1594) van Isendoorn, in 1601 in Spaanse dienst, de zoon van Marten (1604-1632), wederom een Hendrik en Elbert (1601-1683) brachten het beide tot luitenant-kolonel in het Staatse leger. Daarmee is dan tevens het verhaal ontzenuwd, dat katholieken niet in het Staatse leger mochten dienen. Later sneuvelde Elberts zoon Marten Elbert aan de zijde van Willem III bij Reading in Engeland (1688) en zijn jongere broer Johan Frederik in de slag bij Ekeren (1703). Deze jeugdige cavalerie-kolonel sneuvelde bij een charge van zijn Cannenburgh-regiment!

Reformatie en Contra-Reformatie in Vaassen

Het heeft de schijn, dat ik met deze lange economische en politieke uitweiding het doel van dit artikel: „reformatie en contra-reformatie in Vaassen” uit het oog ben verloren. Ik meen echter deze lange tirade nodig te hebben om de toch uitzonderlijk religieuze situatie daar te kunnen verklaren, waarbij dus de Cannenburgh met zijn bewoners zo dominant was.

De reformatie kwam op de Veluwe, en ook in Vaassen, slechts aarzelend op gang, zeker in de 16de eeuw; ook vrij ongeorganiseerd. Sommige pastoors stonden wel in een verdacht ketterse reuk, maar erg duidelijk is dat nu ook weer niet, laat staan voor de tijdgenoten en vermoedelijk evenmin voor henzelf. Hoe ver kon je gaan met je kritiek op de kerk van toen, zonder afvallig te zijn of te worden genoemd? De priesters van Epe, Oene en Terwolde bij voorbeeld, om in de buurt te blijven, worden in 1548 als kettters aangemerkt. In Vaassen is dan de situatie stabiel; de parochie staat langdurig onder leiding van Johan (Jan) ten Holte ($\pm$ 1520-1573) uit een bekend streekgeslacht, die zijn leven lang goed rooms is gebleven. Duidelijk anders ligt het in het naburige Garderen; hier was Jan Gerritsz Versteghen, na innerlijke tweestrijd en ondanks pressie van buitenaf, overtuigd protestant geworden. Hij werd bekend, en niet alleen op de Veluwe, door zijn boekje „Der Leken Wechweyser”. Ook in dit opzicht duidelijk calvinistisch, dat het voor leken was geschreven, terwijl Rome zich religieus-dogmatisch slechts tot de theologen wendde! Versteghen verwierf de erenaam Anastasius Veluanus (de opgestane Veluwnaar). Toch heeft een ander, namelijk Johannes Fontanus, nog meer betekend voor de reformatie van de Veluwe. Vaassen blijft de oude kerk trouw; dat blijkt ook als de koning zich in 1558 ongerust toont over de situatie. In een antwoord van 1561, wordt zelfs het Hof van Gelre verzocht krachtig op te treden tegen alles wat anti-katholiek is. Dan plompen de stenen van de beeldenstorm in de vijver der Nederlanden en rimpelingen bereiken ook Vaassen. De door Alva aangestelde commissaris voor de Veluwe, Dionys van Wesenhage, krijgt opdracht de Veluwse dorpen op zuiverheid op de roomse graat te onderzoeken. Pastoor Ten Holte, die door zijn lange diensttijd zijn „papenheimers” kende, geeft enkele namen van Vaassense kettters door: Jan Fransz, en Jan Jorgensz (bijgenaamd Jan Craeck), die in Friesland bij de Geuzen waren geweest. Het

is niet bekend, wat er toen met hen is gebeurd. In 1573 volgt Willem Jansz Ten Holte op. Hij treft het niet, er volgt een roerige tijd. De Pacificatie van Gent, van 1578, die ook voor de Veluwe gold, schreef dan wel voor de Spaanse troepen te verdrijven, maar dat was makkelijker voorgeschreven dan gedaan. Bovendien waren de tegenstanders ook niet bepaald gedisciplineerd. Voor de eenvoudige Veluwnaar, ketter of niet, was het even erg door de Spaanse hond of door een protestantse kat gebeten te worden. De nog prille, wankele organisatie van de gereformeerde kerk kreeg zodoende weinig kans zich te stabiliseren en uit te breiden. Na de Verlatinghe van 1581 blijkt ook het Hof van Gelderland „om” te zijn en besluit 25 februari 1583 dat alle geestelijken zich aan een examen moeten onderwerpen; ook Willem Jansz van Vaassen. Gelukkig voor hem komt hiervan door de val van Deventer, Zutphen en Nijmegen niets terecht. Van de Vaassense pastoor wel: hij wordt bisschop van Deventer. Hij wordt in Vaassen als pastoor opgevolgd door Peregrinus Jansz van Heerde (wij vinden die naam ook wel verbasterd tot Pelgrom, Pelgröm, Pelgrim, Pilgrim; hij tekent zelf ook wel met Pelgrum van Heerde). Met hem begint een merkwaardige periode, die bij tijden bijna komisch aandoet. Over zijn pelgrimstocht door de Vaassense geschiedenis wordt verschillend gedacht. S. W. Verstegen – (hé zou dat een nazaat zijn van onze Anastasius Veluanus? Deze had een uitgebreid theologisch nageslacht en . . . dr S. W. Verstegen is aan aan de Vrije Universiteit gepromoveerd! Te ver gezocht? Misschien helpt hij ons zelf uit die droom?) – spreekt zich er niet over uit, wel of zijn concubinaat, (dat wil zeggen van Peregrinus) al of niet terecht is, maar daarover later. Ds G. van der Zee noemt hem een man van twijfelachtige richting; dat is ook de mening van mevrouw Te Riele-ter Laak. Als wij zien dat Peregrinus de wereldlijke en protestants-kerkelijke overheid vanaf 1592 tot 1609 heel behendig en chicanerend aan het lijntje heeft weten houden, maakt hij op mij een zeer gewiekste indruk, een man die de moed had om zulke geduchte tegenstanders te trotseren. Een weifelaar had al lang de weg van de minste weerstand gekozen. Hij voelde zich natuurlijk geruggesteund door de heren van de Cannenburgh; „nu veele jaaren tegen ds Hoves meeninge ende placaten by den jonckeren is gehandhaafd”. Omdat hij niet alleen stond in zijn tweestrijd, model staat voor vele tussenfiguren in die overgangstijd, en op een cruciaal moment zo zeer een rol heeft gespeeld in de Vaassense kerkhistorie, lijkt het mij verantwoord iets uitgebreider in te gaan op zijn loopbaan als geestelijke.

Van een olden paep en een jezuïetschen schoelmeister

Als vreemdeling (Peregrinus) kwam hij in 1583 Vaassen binnen; of dat de reden is dat hij zich vrij spoedig, zo omstreeks 1585, een bijzit aanschaft, weet ik niet.

Uitzondering was het toendertijd beslist niet. Het is wat merkwaardig dat S.

W. Verstegen hierover opmerkt: „kwade tongen spraken van zijn concubine”, zeker als wij een aantekening van 1606 in het kerkarchief van Epe raadplegen: „1606, 2 december Pelgrim Jans van Heerde, pastor tot Vaassen, ende Gysberttge Peters, postea ultra 20 annes sine legitima copula”. Uit deze relatie waren enkele kinderen voortgekomen (waarover later meer). Van het plan van 1583 om de geestelijken te examineren kwam door de oorlogsomstandigheden niets terecht. Als echter Maurits in 1591 de IJsselsteden Deventer en Zutphen heroverft en de situatie wat rustiger is geworden, herinnert men zich de oude voornemens.

Op 8 mei 1592 wordt het placcaat opnieuw uitgevaardigd en reeds op 9 mei 1592 gaat er een brief uit het Hof van Gelderland naar alle richters en schouten van de Veluwe. Hierin wordt aangedrongen op registratie van eigendommen, inkomsten en uitgaven.

Op 12 juni 1592 wordt dan opdracht gegeven aan alle pastoors, vicarissen en schoolmeesters zich te onderwerpen. Dit is ook gericht aan Ampt Epe, waartoe Vaassen behoorde. Het examen vindt plaats te Harderwijk op 4 juli 1592. Voor Vaassen is aanwezig onze Peregrinus, evenals zijn collega uit Oyen (oene), Bartholomeus ter Cluiss; Pastoor Ludolphus Poick (Pieck) van Epe schittert door afwezigheid, evenals de Vaassense schoolmeester Gerardus Brandt. Het examen was pittig en zeer uitgebreid. Liefst 25 punten kwamen aan de orde, waarbij fel omstreden onderwerpen als: de vrije wil, het priesterschap, de hel, de goede werken, de sacramenten, de doop en het avondmaal. De pastoors uit Putten en Voorthuizen hielden het al spoedig voor gezien en verklaarden hun oude kerk trouw te willen blijven. Met de rest werd het onderzoek voortgezet. Het resultaat was niet best. Zij werden niet gefundeerd genoeg bevonden om aangenomen te worden als gereformeerd Dienaar des Woords. Zij kregen daarna ter ondertekening een 12-tal artikelen voorgelegd, die sommigen volledig, anderen ten dele wilden ondertekenen. Peregrinus stelt: „Ick Pelgrim van Heerde, attesteer metz dezen, dat ik approbeer alle articulos die in den Classe voorgesteldt zyn, utgenomen den tweeden ende den twelfften, daer op begeer ick die beleytnghe (uitstel). Was getekend Pelgrum van Heerde”. Zijn bezwaren betroffen het artikel over de catechismus, de erkenning ervan als overeenkomstig aan de Heilige Schrift, de belofte zich ernaar te richten en die aan de gemeenteleden uit te leggen en te onderwijzen. Voorts had hij moeite met het twaalfde artikel, dat ging over eventuele schorsing of afzetting. Samen met zijn collega's uit Oene en Heerde had hij ook een afwijkende versie op het nieuw-testamentische priesterambt.

Op 11 september 1592 wordt hij opgeroepen voor de particuliere synode te Nijbroek. Hij verklaart zich daar bereid het twaalfde artikel te ondertekenen, dus over het kerkrecht, maar hij handhaaft zijn bezwaren tegen de catechismus; hij zal deze zaak nogmaals overwegen.

Van 25-29 september 1593 wordt in Arnhem synode gehouden. Uit de

notulen blijkt, dat nog te veel Veluwse dienaren tegenstrevend en huichelachtig zijn. Daarom wordt voorgesteld sommigen af te zetten; onder andere de pastoors van Apeldoorn, Elspeet en Oene, en andere te schorsen onder andere de pastoor van Epe en ook van Vaassen! In de vacatures kon niet worden voorzien. Bij toerbeurt zal men van Arnhem en Harderwijk uit bediend worden.

13 juli 1595: Provinciale Gelderse Synode te Harderwijk. De synode bevestigde de uitspraken van 1593 en wendde zich tot het Hof.

November 1595: Het Hof van Gelre gelast de kerkeraad van Harderwijk onder andere Peregrinus op te roepen en hem te vermanen zich in elk opzicht aan de gereformeerde kerkorde te houden. Peregrinus blijft zitten waar hij zit en verroert zich niet; hij beraadt zich nog steeds, zich in de rug gedekt wetend door de Van Isendoorns. Is het tolerantie van de kerkelijke en wereldlijke overheid, – nauw verweven – , of is het onzekerheid? In elk geval gebeurt er weinig.

31 januari 1596: Het hof gebiedt de pastoors slechts Gods Woord te prediken, de katholieke kerk te verlaten en openlijk te trouwen als men in concubinaat leeft. Er komt inderdaad meer beweging. Zo worden metseelaars de Veluwe rond gestuurd om roomse relictten te verwijderen: wijwater-vaten, kruisen, sacramentshuisjes.

1596: Peregrinus excuseert zich, evenals collega Pieck uit Epe, zij zijn te zwak om op te draven.

26 april 1597: Classis te Elburg: aan Peregrinus wordt opgelegd: den catechismus vlijtig te lezen en met Gods Woord te vergelijken, om een ronde belijdenis te doen of deze schriftmatig is of niet. Ook dat hij zich met zijn bijzit openlijk zal laten inzegenen. Ook nu was Peregrinus niet aanwezig.

1597: gecombineerde zitting van het Hof en de kerkeraad van Arnhem; Peregrinus verschijnt wel, maar het onderhoud levert niets op.

25 april 1598 classicale vergadering te Putten; Peregrinus kan wegens ziekte niet verschijnen en excuseert zich schriftelijk.

18 juli 1599: classicale vergadering te Elburg: Peregrinus erkent dat hij in 1592 een en ander heeft getekend, zal er ook naar handelen; hij belooft tevens zich binnen een jaar publiekelijk in Apeldoorn tot des Heeren Avondmaal te begeven.

25 april 1600: classicale vergadering in Epe. Dat is zo dichtbij dat hij wel moet verschijnen. Zijn proefjaar is bijna verstreken, maar hij is nog niet aan de tafel des Heeren geweest, kon ook niet, „de schuld leggende op sein krankheit die hy desen winter gedragen heeft ende dat het gehelle jaar noch niet verflotten ware, welches hem solde eindigen den eerste may”. Peregrinus verwacht dus een miraculeuze genezing op die eerste mei; voorshands is hij nog te „beroerd” om zelfs maar te kunnen ondertekenen. Wat de catechismus betrof, antwoordt hij „dat hy denzelven goedkeurt in sua qualitate (als zodanig)”, en of hij dien ondertekenen wilde, daarop wilde

hij zich . . . bedenken! Hoe ver kan Peregrinus te ver gaan? De classicale broeders pikken het ditmaal niet meer en stellen voor aan de later te houden synode hem van zijn dienst te verwijderen.

10-13 juni 1600: Synode te Arnhem: „Peregrinus, pastoor te Vaassen, is weigerachtig bevonden zich te begeven tot de tafel des Heeren, (het proefjaar was immers om) alsook om den christelijken Catechismus te ondertekenen en wordt derhalve gansch onwaardig erkend voor den Dienst”. Edoch: Peregrinus peinst er misschien wel over om te vertrekken, maar . . . hij doet het niet.

In Hattem komt hij weer ter sprake, evenals op de Gelderse synode van Zutphen in 1601. Daar wordt ook de zaak tegen de roomse koster van Oene behandeld; ds Thomas van Dinstlagen klaagt over diens tegenwerking; zo vertikt hij het bijvoorbeeld voor doopwater te zorgen.

Ten einde raad verdaagt men de zaak naar de classis te Nijkerk, en naar Arnhem, en naar Barneveld, en naar Harderwijk.

De Gelderse Synode van 12-14 juli: . . . „bevonden, dat vier dienaren dezes lands tot den kerkdienst onbekwaam zijn, leer en leven aangaande, vindt de synode goed, dat derselven dienaren (waar onder Peregrinus van Heerde te Vaassen) van hun dienst verwijderd worden. Voor Peregrinus zal, gezien zijn leeftijd, aan het Hof om onderhoud verzocht worden. Ook zal Theodorus van der Heyden, Vaassens schoolmeester, die gezegd wordt Jezüetisch te zijn, door het Hof moeten worden ontboden om onderzocht te worden.

26-28 juni 1604 Synode te Arnhem: Theodorus van der Heyden, Jesuita, die hem tot Vasen des schoeldienstz aennemt, moet opgeroepen worden. Eveneens wordt het ene Severijn, des koperslagers zoon van Vaessen, verboden om tegen het placcaat des lands aan de Jezüetische school te studeren. En, last but not least: „Peregrinus van Heerde, eindelijk(!) aan te sporen dat hij met ons eenparig in leer en ceremonie zij, en zulks binnen een maand tijds late blijken, of dat hij van zijn dienst, als lang genoeg een spotter geweest zijnde, afgezet worde”. Daarna dronken de eerwaarde heren ongetwijfeld een glas, en lieten de zaak, opgelost naar zij meenden, zoals die was . . . Want alles bleek te wennen, ook dreigementen.

18-20 juni 1605 Synode te Zutphen: vrijwel dezelfde argumenten, vrijwel dezelfde bewoordingen, vrijwel dezelfde conclusie. Vaassen bleef dus in het kerkelijk nieuws. Trouwens, in Vaassen zelf werd er ook over vergaderd in de kerkeraad, uiteraard zonder hem. Onrustig bleef het, ook voor hem, al draaide hij als gildemeester van het St Antoniegilde nog wel mee.

Gedachtig ook de aansporingen van de classicale vergadering te Heerde gehouden, besluit hij iets toe te geven: hij besluit te gaan trouwen om de aanstoot van zijn concubinaat weg te nemen.

2 december 1606 trouwt ds Rutgers Vittaeus van Epe hem met de moeder van zijn kinderen, Gysbertge Peters. Daarmee bleek hij echter niet voldoende water bij de miswijng gedaan te hebben.

De classis, op 14 april 1608 te Hattem in vergadering bijeen, dringt bij het Hof aan op zijn afzetting, alsmede van den Jezuïetischen schoolmeester, die beide „so ouden als jongen aldaer so lange so meer tot bijgeloof verleiden, en daarin gestijfd worden”. Gestijfd bij de jonckeren (ook de predikant van Oene klaagde over de invloed van de katholieke ambtsjonkers).

Op 13 maart 1609 gelast het Hof de schout van Epe Peregrinus uit zijn ambt te verwijderen. Deze schout probeert bij het Hof toch nog een goed woordje voor hem te doen, niet onwaarschijnlijk daartoe aangezet door de kasteelheer van de Cannenburgh: hij noemt hem „een cranckelich bedlegerig, laemme, gichtig man”, die zich niet kan verplaatsen, op een stoel moest worden gedragen. „Laat hem dit aenstaende hoechtiet van Paesschen nog mogen preken en na Pasen zal hij doen in dese saeck alst behooren sall”. Roerend, maar tevergeefs. De kruik was te vaak en te lang te water gegaan. Het Hof herhaalt zijn bevel: met Pasen zal een andere predikant voorgaan; Peregrinus van Heerde is afgezet. De litanie is dan werkelijk geëindigd, met een dissonant!

Het voorgaande geeft mij aanleiding tot de volgende opmerkingen.

1. De gereformeerde instanties, alsmede het Hof van Gelderland hebben uitzonderlijk veel geduld en tolerantie gehad en grote zorgvuldigheid betracht.

2. Hun optreden ging gepaard met grote mildheid, zonder geweld, zonder maar een dreigen met martelingen. Dat was elders en bij een andere kerk wel eens anders geweest.

3. De kerk was democratisch, gedecentraliseerd, ook de kleine dorpen werden voor vergaderingen aangewezen.

4. Opmerkelijk waren ook de korte verbindingslijnen tussen overheid en basis. Dat was blijikbaar ook nodig; de plaatselijke kerkeraden waren nog nieuw, onervaren en vermoedelijk ook niet al te schrijfvaardig.

5. Bewonderingswaardig is de trouw van de katholieke minderheid.

6. Het huishouden van Peregrinus en zijn Gysbertge Peters was beslist geen huishouden van Jan Steen: zoon Petrus, – naar zijn moeders vader vernoemd? – werd predikant te Voorthuizen. Diens zoon Johannes, dus de kleinzoon van de pastoor werd dominee te . . . Vaassen (1655-1657). Verder is er nog een door de Jezuïeten verdreven Jacobus die in Gulik bevestigd werd; diens zoon Paulus werd predikant te Zoelen, Nijkerk, Tiel, Zwolle en 's Gravenhage. Voorts nog een Gualtherius Peregrinus, predikant te Ommeren, die later naar Oost-Indië ging. Als lidmaat van Vaassen vinden wij ook nog Gybert Peregrinus, duidelijk ook een nazaat; ook nog een Pilgrum van Hierde, die belijdenis deed. Trouwens, heden ten dage wonen er nog vele Pelgrims, Pelgrums, Pelgröms; zie het telefoonboek er maar op na.

Wij kunnen stellen dat met de afzetting van Peregrinus de reformatie vaste voet heeft gekregen in Vaassen. De kerkelijke gemeente, trouwens het hele

dorp, had behoefte aan rust en zekerheid. Het was gunstig, dat in 1610 ds Hermannus Goddaeus werd beroepen, die er „gestaan” heeft tot 1639, waarna hij opgevolgd werd door zijn zoon Conradus (tot 1656); deze op zijn beurt werd opgevolgd door zijn schoonzoon Johannes Peregrinus; zij het slechts voor kort. (jawel: een kleinzoon van „onze” Peregrinus; de appel viel dus dicht bij de stam). Bijna een halve eeuw dus van continuïteit; te belangrijker, omdat de gemeente nog in een beginstadium was, zich nog moest vormen. Als wij van rust spreken, dan is dat maar zeer betrekkelijk en onoverzichtelijk. Er bleef nog altijd een trouwe kring katholieken rondom de Cannenburgh, die zich rustig hield waar nodig, maar onmiddellijk actief werd als zij de kans schoon zag. Verder moeten wij bedenken dat de gereformeerden die echt meeleeften ook hier slechts een klein gedeelte van de officiële kerkelijke gemeente uitmaakten; de schatting loopt uiteen van 5 tot 10%. Zij alleen gingen aan „aan het Nagtmaal”; de anderen gingen meestal wel naar de kerk, om welke reden dan ook: die waren niet zo erg geïnteresseerd, of voelden zich sociaal gedwongen er heen te gaan, of wilden de wisselende politieke en krijgskansen eerst afwachten. Het gehoor was dus groter dan de eigenlijke gemeente. De reformatie in Vaassen is in vrij sterke mate een hervorming van bovenaf geweest, waarbij de kerkelijke overheden strakke leiding en begeleiding gaven aan de nog onervaren kerkeraden. Zij zaten er bovenop, zoals wij in de slepende affaire Peregrinus hebben gezien. De dorpspredikant was daarbij zeer belangrijk. De goeemeente vond hem dan wel zeer deftig en (te?) geleerd, maar verder was zijn sociaal aanzien nog niet erg hoog; zo ook zijn salaris, dat gedeeltelijk in natura werd uitgekeerd. Zo moest Hermannus Goddaeus er nog een centje bij verdienen met medische hulpverlening; (hij zal dus enige tijd medicijnen hebben gestudeerd) – wat vaker voorkwam toendertijd – mits dat niet ten koste ging van zijn kerkewerk en zijn eerwaardigheid. Nu mocht hij zich toch al niet ophouden in de ontmoetingsplaats bij uitstek (behalve de kerk): de herberg: „ja hij zal zig geheel der weerthuysen ontslaen, tenzij dat de nood zulks eyscht ende zonder ergenisse geschieden kan” (de visie van G. v. d. Zee, dat elke predikant medisch bezig was, lijkt mij beslist onjuist; aldaar pagina 31). Van echt contact met de kasteelbewoners merken wij weinig en dat zal beslist niet alleen gelegen hebben aan het verschil in godsdienst; daarbij komt nog, dat de Van Isendoorns cultureel niet zeer geïnteresseerd waren en bij voorbeeld geen belangstelling toonden in de literaire kwaliteiten van ds Conradus Goddaeus, die wel door Kampen geëerd werd en bekendheid genoot in de Muider Kring rondom P. C. Hoof. Wel mocht hij met zijn collega en vriend Franciscus Martinius van Epe in 1645 opdraven bij het huwelijk van Elbert van Isendoorn à Blois met Hadewich van Essen om ter meerdere ere en luister samen een huwelijkszang aan te bieden, in fraai Latijn voor de show en in het Nederlands voor de niet-gelatiniseerde bruid. (Deze tekst is overigens verloren gegaan). In eigen kerkgemeente leek

het ook vaak een ploegen in dorre zandgrond. Dominee had heel wat te stellen met taaie tradities; zo bleef men nog lang neerknielen bij begrafenissen. Slechts node laat ook het kerkvolk de oude feestdagen met de bijpassende festiviteiten (zoals gansetrecken en papegay-schieten) varen. Er werd graag gedanst, ook door vrouwen, met heftige bewegingen ende grote schuddingen des lichaems. Vastenavond bleef populair, Sinterklaas zelfs dominee te machtig. In de volksmond bleef men het jaar nog indelen naar de vertrouwde heiligendagen: IJsheiligen, Sint Japik, Sinte Margriet, vooral bij de agrarische werkzaamheden: zaaien, oogsten etc. Ook de zondagviering naar calvinistische opvatting kwam maar moeizaam op gang; lang bleef men op die dag nog werken; zondagse kleding droeg men aanvankelijk niet; men moest ook wennen aan het tweemaal per zondag, 's morgens en 's middags, ter kerke gaan. In die kerk zaten mannen en vrouwen vermoedelijk apart; soms stonden of liepen de mannen, wat dan een overblijfsel genoemd wordt van de vroegere hagepreken; om veiligheidsredenen toen dus. In het naburige Epe is er trammelant geweest over de zitplaatsen en ik neem aan dat de situatie in Vaassen gelijk was aan die der moederkerk Epe. Wij lezen bij Van Haersolte tot Yrst (op pagina 50): „Sitplaatsen. Wanneer 1614 over de sitplaatsen der vrouwen disput ontstaen er bij die occasie ook rumoer was voorgevallen, schreef 't Hof daer over een brief hier bijgevoegd” (die brief is er overigens niet bijgevoegd). Vaassen was dus beslist geen calvinistisch dorp; is dat ook nooit geweest. De kerk werd beschermd door de overheid; daarom konden de hervormden zich goed handhaven. Het lijkt mij zinvol enkele cijfers naast elkaar te zetten. Ds Van Loo (1658-1708) vermeldt dat er omstreeks 1660 ongeveer 100 lidmaten zijn; dat zijn dus volwassenen die belijdenis hebben gedaan. Omstreeks diezelfde tijd noteert pater Hendrik van Isendoorn – over wie later meer – dat er omstreeks 1656 70 communicanten zijn; hierbij zijn dus inbegrepen jongeren, die reeds vroeg hun communie hebben gedaan; (hij noemt verder nog: 12 dopelingen, 6 begrafenissen en liefst 20 huwelijken!). De katholieken vormden dus een minderheid, maar wel een stevige. Zij wisten zich geruggesteund door de kasteelheer, hadden dan wel geen eigen pastoor, maar werden lange tijd trouw verzorgd door bovengenoemde Hendrik van Isendoorn; ook andere priesters trokken misdoend, trouwend en dopend rond, waaronder ook wel Jezuiteten. Regelmatig lezen wij van katholieke activiteiten; de in Vaassen geboren priester Willem Simons, in Keulen opgeleid, heeft van 1619 tot 1628 in Vaassen en omgeving veel werk verricht, gesteund door zijn Vaassense geloofsgenoten en het kasteel. Evenzo Segerus Stephani uit Harderwijk: „ . . . als opten plattenlande deser provintie die grouwelijke afgoderye, superstitiën ende doolingen des pausdoms te disseminieeren (uit te strooien)”. Reizende priesters voltrokken soms huwelijken. Waren die wettig? Dat vroeg ds Vittaeus uit Epe zich af. Als den Bosch in 1629 is gevallen en de Jezuiteten daar hun centrum

opgeven, verspreiden zij zich: „Is de classis met droefheyt voorgesteld, hoe dat sekere papen en Jezuieten nae 't overgaen van 's Bosch, sich onbeschaemdelick hyer ende daer in Veluwe verstouten misse te doen, te doopen ende te trouwen”. De kerkeraden waren vaak minder streng bij het toelaten tot de doop, dan bij belijdenis doen, het Avondmaal vieren en het sluiten van een huwelijk. Zij moesten echter wel constateren, dat menig doopvader verstek liet gaan; dat geeft te denken. De moeder was, gezien de vroege doop uiteraard, geëxcuseerd. Er blijken „so tot Vacen als tot Oen” nog diverse beelden in de kerk te sijn”. Ook weigerde de roomsgezinde kerkmeester (soort kerkvoogd) reparaties aan de kerk te laten aanbrengen; een koster (van Oene) vertikt het voor doopwater te zorgen. Katholieken lieten soms wel keurig hun aanstaand huwelijk in de kerk afkondigen, om elders rooms te trouwen. Toen het doopvont hoe langer hoe minder gebruikt werd en koperen doopkommen in zwang kwamen en meegegeven konden worden aan de doopouders, kwamen er ook doopkommen met afbeeldingen van heiligen. Ze tooiden vaak de schoorsteenmantel. Hoe alert de Vaassense katholieke gelovigen bleven, blijkt in 1650. Dan moet ds Conradus Goddaeus voor familiezaken naar Keulen, vermoedelijk om een erfeniskwestie van vrouwszijde. Prompt organiseerden katholieken huisbijeenkomsten en zetten dat tot minstens 1651 voort, vermoedelijk nog langer (de fysiek zwakke dominee heeft vast niet snel kunnen reizen; na zijn terugkomst blijkt hij ernstig verzwakt en dus minder actief). De ouders van schoolgaande kinderen hebben kennelijk goed gevat: „dat sommige kinderen den Schoolmeester tot Vasen met paepsche boecken worden toegesonden . . . ende alsoo oock tot Vacen op den Cannenburch . . . publique paepsche 't samenkomsten worden gehouden, oock Cloppen worden gebruyckt om stervende personen te bereiken . . .”. Uiteindelijk richtte pater Hendrik van Isendoorn in de Cannenburgh een schuilkerk in voor de Vaassense gelovigen, die overigens weinig geheim was. Met dit alles krijgen wij de indruk, dat de organisatiegraad van de Vaassense katholieken hoog was en dat pater Hendrik, overigens geen Jezuiet maar een Franciscaan, zijn zaken goed voor elkaar had in de laatste zestiger jaren en samen met zijn jongere broer en kasteelheer Elbert een hecht en geducht team vormden; daarbij komt nog dat de bastaardtak van Adriaan van Isendoorn vele bezittingen in de omgeving verwierf, onder andere als ontvanger. Kortom, voor een eenvoudige kerkeraad en een dito dominee om moedeloos van te worden. Trouwens, die kerkeraad was pas na september 1643 zelfstandig en onafhankelijk van de vroegere moederkerk van Epe geworden. Overigens wel een merkwaardige situatie, en een merkwaardig man, die Hendrik van Isendoorn à Blois. Per slot van rekening was hij de oudste zoon en dus de erfopvolger. Hoe merkwaardig die situatie was, blijkt wel uit het feit dat Hendrik en Elbert, zoons van Hendrik van Isendoorn († 1594) de kant van de Republiek kozen, maar hun broer Steven

aan Spaanse zijde vocht en in 1601 sneuvelde. Tweespalt? Tactiek? Luitenant-kolonel Hendrik maakte aan Staatse zijde het beleg van den Bosch (1629) mee en . . . besluit dan katholiek geestelijke te worden; hij besluit dan ook zijn wereldlijke rechten over te dragen aan zijn 2 jaar jongere broer Elbert en wordt Franciscaan; vanaf 1655 werkt hij op de Cannenburg. Het is verleidelijk om over deze man en zijn overstap te fantaseren, maar dat hoeft niet meer: dat heeft schrijfster Marie Koenen al gedaan in haar roman „De Wilde Jager”. Met vaste hand heeft hij leiding gegeven aan het katholieke leven in Vaassen en omstreken. Als er boetes betaald moesten worden voor paepsche stoutigheden, zal hij ongetwijfeld geholpen hebben. Dat die overtredingen veelvuldig en veelsoortig waren, kunnen wij uit zijn aantekeningen afleiden. In vele katholieke woningen prijkte een huisaltaartje, zogenaamd als siermeubel.

Ook in het onderwijs probeerde hij binnen te dringen. Dat was vóór zijn tijd gemakkelijker geweest, toen Gerardus Brandt en na hem Theodorus van der Heyden schoolmeester waren en de roomse religie trouw bleven; de laatste werd in 1609 verwijderd; van hem werd gezegd dat hij Jezuietisch was. Zijn opvolgers moesten alle de Drie Formulieren van Enigheid ondertekenen zoals in 1633 Johannes Widius en na hem Dirck Jans en Matthaüs Hartochy; zij bleven onderworpen aan het toezicht van de kerk. Net als de Jezuiten vonden de Calvinisten het onderwijs zeer belangrijk; de mensen moesten vooral kunnen lezen, evenals: „het Vader Onze, de twaalf Artykelen des Geloofs, de thien Geboden, de insettinge des H. Doops, des Hoogwaardige Nachmaals Christi, het morgen- en avond gebed, mitsgaders het gebed voor en naa den eeten”. Dit onderwijs vloeide voort uit de doopbelofte der ouders hun kinderen also te onderwijzen, te doen en helpen onderwijzen. Het is duidelijk dat op die manier ook het gezinsleven werd beïnvloed. Verder was er een goede wisselwerking tussen school en kerk; de in de kerk behandelde catechismuszondag werd in de school ook bestudeerd; soms mochten leerlingen in de kerk de vragen en antwoorden reciteren. Dat zal ongetwijfeld de kerkgang bevorderd hebben. Voor dat laatste had men trouwens toch wel oog; „om het volck meer tot deselve te trecken!”. Althans, ijs en weder dienende, want de wegen waren soms abominabel.

De Statenvertaling van de bijbel, in 1637 klaargekomen, werd vrij vroeg ingevoerd, in elk geval in of voor 1643. De remonstrantse troebelen hebben in Vaassen niet al te veel sporen nagelaten; wel vinden enkele gevluchte remonstranten enige tijd onderdak in Oene en ook in Vaassen. Ds Conradus Goddaeus echter heeft onder verdenking gestaan remonstrantse neigingen gehad te hebben, mijns inziens hoofdzakelijk omdat zijn schoonvader ds Stephani uit Kampen inderdaad als remonstrant de wijk heeft genomen; (hij is later weer in de schoot der gereformeerde kerk

teruggekeerd). Vermakelijk is de vrij bekende hondengeschiedenis van Tweede Kerstdag 1640; ds Conradus Goddaeus heeft dan met zijn vriend en collega Franciscus Martinus van Epe kanselruil gepleegd. Toen de Vaassense koster al collecterend rondging, sloeg hij vertwijfeld naar een hond, die hem bedreigde. Het was niet ongebruikelijk dat men zijn hond overal mee naar toe nam; ook waren er veel loslopende honden. De koster was ook vaak hondenslager, zij het niet altijd met een collectezak, maar met een stok of zweep.

Na de vrede van Münster (1648) lijken de tegenstellingen gereformeerd-katholiek iets minder scherp; de leus: „den Coninck van Hispanjen heb ick altijd gheert” werd veel meer gezongen dan beleden; leuk is het te lezen, dat dit zingen van juist deze woorden uitgerekend door de gereformeerden geschiedde. Zo gebruikt ds Conradus Goddaeus in een tweetal van zijn psalmbewerkingen – berijmingen kun je ze niet noemen want ze waren onberijmd – het Wilhelmus als tweede mogelijke zangwijze. Vaassen had het geluk na de korte periode Johannes Peregrinus (1655-1657), die nog tijdens het emeritaat van zijn schoonvader overleed, na enige overgangsstrubbelingen, op de Veluwe, bij voorbeeld ook in Epe, meer voorkomend en bijna altijd van financiële aard, een halve eeuw continuïteit te krijgen in de persoon van Johannes a Loo (1648-1708). De situatie lijkt enigszins gestabiliseerd al blijft men van beide zijden waakzaam. De katholieken blijven doorgaan met thuisdopen, of men smokkelde bij begrafenissen een handje gewijde aarde mee; zelfs werd er in Vaassen, blijkens een verslag van 1682 nog openlijk dienst gehouden. Ook de koster werd nog eens precies voorgeschreven wat hij had te doen: „Hij zal de kerk, bijzonderlijk den predikstoel en boeken suyver en ryn, en de duiven daar af houden, alsook den kerkhof, daar zullen zy geen Verkens, Peerden of enige andere beesten houden mogen!”. Als er gemengde huwelijken dreigen te ontstaan, – de omstandigheden waren meestal nogal dwingend en dringend – moet de katholieke partner wel beloven de partner vrij te laten in het belijden van zijn/haar geloof en eventuele kinderen gereformeerd te laten dopen en op te voeden!

In de 19de eeuw komt de emancipatie van ons Rooms Katholieke volksdeel eerst goed op gang. Nederland wordt missiegebied af. Ook Vaassen blijft niet achter. Ter illustratie iets wat misschien niet helemaal wetenschappelijk verantwoord is, hoewel . . . tegenwoordig met de mentaliteitsgeschiedenis, – ook niet alleen-zaligmakend, maar mijns inziens wel een toevoeging en een verrijking, – is het toch wel aanvaardbaar. Het katholieke volksdeel in Vaassen heeft beslist iets levendigs, iets joyeus gebracht in de Vaassense samenleving, bijna iets Bourgondisch (en dan doel ik niet eens op de families Bourgonje in Vaassen). Als ik, als ambtenaar van de Burgerlijke Stand, het voorrecht heb een huwelijk te sluiten tussen katholieke Vaassenaren, klatert

er in 9 van de 10 gevallen na afloop applaus op. Zij durven er voor uit te komen, dat zij blij zijn, dat het er op zit; ondenkbaar met mensen uit Emst of Oene; de enkele keer dat het bij een Eper huwelijksvoltrekking gebeurt, blijkt het import te zijn. Hoewel . . . Molukkers klappen ook, maar die zijn dan ook minder stroef. Daartegenover valt de gereformeerde eenheid uiteen in verscheidene kerkelijke groeperingen. Een belangrijk volksdeel durft er nu voor uit te komen niet-kerkelijk te (willen) zijn. Nederland is pluriform geworden. Ook Vaassen biedt een veelkleurige aanblik, maar nog altijd zijn in onderwijs, kerkelijk leven, jeugd- en vrouwenorganisaties de oorspronkelijke componenten duidelijk zichtbaar. Daarnaast zijn sinds betrekkelijk kort ook andere, meer exotische tinten zichtbaar, Molukse en Turkse. Maar toch, ondanks die veelvoudige nuanceringen een eenheid. Een eenheid in verscheidenheid.

J. G. G. J. Schut.

Bronnen

(Terwille van de leesbaarheid heb ik afgezien van voetnoten of andere verwijzingen).

Augustin, C.	Godsdienst in de 16de eeuw Kettters en Papen	Utrecht 1980
Begheys, Paul, S.J.	Geschiedenis van de Jezuïeten in Nederland	Utrecht 1991
Begheys, Paul, S.J.	Positieve en negatieve beeldvorming omtrent de Jezuïeten in Nederland	Utrecht 1991
Berkhoff, H.	Geschiedenis der kerk	Nijkerk 1950
Bots, H.	Cultuurgeschiedenis Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw (Geschiedenis van Gelderland 1492-1795)	Zutphen 1973
Briels, J.	De Zuidnederlandse immigratie 15472-1630 Ts v. Gesch. 100e fig.	1987
Brienen, T.	De liturgie bij Johannes Calvijn	Kampen 1987
Bunt, Aleid, v. d.	De levenssfeer in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw (Geschiedenis van Gelderland 1492-1795)	Zutphen 1973
Buurman, D. J. G.	De Cannenburch en zijn bewoners	Zutphen 1990

- Daal, Peter, S.J.
Geïllustreerde boeken van Jezuiten uit de 16de en 17de eeuw
Utrecht 1991
- Deurssen, A. B. v.
Hel en hemel
1980
- Frijhoff, Willem
Vraagtekens bij het Vroegmoderne Kersteningsoffensief
S.U.N. Nijmegen 1986
- Groenhuis, G.
De Predikanten
Hist. Studiën XXXIII 1977
- Groenhuis, G.
Onvoltooid Verleden
Groningen 1976
- Gyswüt-Hofstra, Marijke
Een schijn van Verdraagzaamheid
Haersolte tot Yrst, Willem
Concept Beschryving des Ampt Epe
Vaassen, Gelre, 1986
- Huizinga, J.
Nederland's Beschaving 5e druk
1976
- Jong, O. J. de,
Kerkgeschiedenis 1492-1795
Zutphen 1975
- Kooy, G. A.
Gezinsgeschiedenis
Assen 1985
- Knijff, H. W. de,
Venus aan de leiband
Kampen 1987
- Kossman, E. H.
Politieke Theorie en Geschiedenis 2e druk
A'dam 1987
- Laan, Joh. v. d. en Drukker, J. W.
Calvinisme als emancipatie ideologie
Spiegel Historael 23 1988
- Mönnich, C. W. en Plas, Michel, v. d.
Het Woord in Beeld
Baarn 1977
- Nijenhuis, W.
De publieke kerk, veelkleurig en verdeeld.
N.A.G.N. VI
- Nijenhuis, W.
Religiegeschiedenis 1621-1628 Kerk in het meervoud
N.A.G.N. VI
- Oostveen, J. W.
Veluwe Catholica
1958
- Te Riele-ter Laak, D.
De Rooms Katholieke kerkgeschiedenis Vaassen:
Een R.K. enclave op de N. Veluwe
Vaassen, Gelre, 1991

- Roelink, J.
Religiegeschiedenis 1480-1783
N.A.G.N. V
- Roessingh, H. K.
Het Veluwe Kerkvolk geteld
Zutphen 1978
- Roodenburg, Herman
Onder Censuur
A'dam 1990
- Rooyakker, Gerard en Zee, Theo v. d.
Religieuze Volkscultuur
S.U.N. Nijmegen 1986
- Sarghem, C. A. v.
Een Huis van het Woord
Groningen 1984
- Slee, J. C. van
Franciscus Martinus
Deventer 1904
- Schrama, Simon
Overvloed en Onbehagen
A'dam 1988
- Terwel, Paul
1100 jaren Vaassen
Vaassen, Gelre, 1991
- Terwel, W.
De familie van Isendoorn à Blois en de verpachting en
aanleg van de Watermolens te Vaassen en Emst
Bijdrage en Mededelingen Gelre 1984
- Vermaseren, B. A.
De katholieke nederlandse geschiedenis in de 16de en
17de eeuw over de opstand, 2e druk
Leeuwarden 1981
- Verstegen, S. W.
Heren en vrouwen van de Cannenburch uit het geslacht
van Isendoorn à Blois
Zutphen 1990
- Verstegen, S. W.
Gegoede ingezetenen (proefschrift)
- Verstegen, S. W.
De familie van Isendoorn à Blois en de verpachting van de
Vaassense Watermolens
Bijdragen en Mededelingen Gelre 1982
- Verwey, Gerlof
Op zoek naar het wezenlijke in de Nederlandse geschiedenis
A'dam, Elsen, 1960
- Verwey, Gerlof
Geschiedenis van Nederland
A'dam, Elsen, 1976
- Wentzel, Gé
Kerkgang.
Uth het Oulde Broeck, Okt. 1989
- Woltjer, J. J.
De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek
Utrecht 1986
- Zee, G. v. d.
Kerkgeschiedenis van Vaassen
Epe, 1934

De geschiedenis van de Vaassense lijkwagen (1881-1961)

Het is 30 januari 1880 en de kerkeraad van de Nederlands Hervormde Gemeente Vaassen is in vergadering bijeen. Diaken Eilander heeft aan het einde van de besprekingen een voorstel voor zijn medewerkers. „Zou het niet een goede zaak zijn om voor rekening van de Hervormde Diakonie een lijkwagen aan te schaffen, die voor algemeen gebruik beschikbaar te stellen en de opbrengst weer ten goede laten komen aan de genoemde Diakonie?”.

Het spreekt vanzelf dat hierover niet direkt een beslissing wordt genomen en er worden nog diverse kerkeradsvergaderingen gehouden alvorens met algemene stemmen besloten wordt tot de aankoop van een lijkwagen over te gaan. De belangstelling gaat uit naar een goed tweede hands exemplaar en men besluit om via een advertentie in „Het nieuws van den dag” te ervaren of er in den lande aanbod is. Na twee keer adverteren heeft men de beschikking over drie aanbiedingen, namelijk uit Utrecht, Gouda en Alkmaar. Naar goed vaderlands gebruik wordt er nu een commissie benoemd om de aangeboden wagens eens nader te bekijken. Men vindt het niet nodig naar Utrecht te gaan. Misschien heeft de reactie uit die plaats de broeders te weinig vertrouwen gegeven over de kwaliteit van hun aanbieding. De commissie, bestaande uit de broeders Zwerus en Van Delden gaan op onderzoek uit en doen in de kerkeradsvergadering van 2 maart 1881 verslag van hun ervaringen. De reis naar Gouda is geen succes gebleken. De aangeboden lijkwagen was totaal versleten en ten enenmale ongeschikt en onbruikbaar. Bepaald opgetogen vertellen de commissieleden over hun belevenissen in Alkmaar. Een solide en flinke wagen en wat

toch ook niet onbelangrijk is „naar de laatste smaak”. De prijs is uiterlijk vijfhonderd gulden. „Het is veel geld, maar als er toch niets aan te veranderen is moeten wij deze wagen maar nemen”, aldus het eenparig oordeel van de broeders. Wie kan de zaak nu eigenlijk beter afhandelen dan de initiatiefnemer, broeder Eilander?

Er volgt nog een intensieve briefwisseling met de eigenaresse de weduwe J. F. Wijnkamp te Alkmaar, en niet zonder resultaat, want de prijs zakt naar f 450,-. Wel moet de waren in Alkmaar in ontvangst worden genomen. De werkzaamheden worden nu verdeeld. Zwerus zal de wagen in Alkmaar in ontvangst nemen en vandaar per spoor naar Apeldoorn doen transporteren. In Apeldoorn staan de broeders Herberts en Marissink dan klaar om het transport naar Vaassen te verzorgen. Dan is het weer de beurt aan B. Zwerus om naar Barneveld te gaan om het paardetuig te bestellen en te laten maken, bestaande uit „leeren zeelen met kussens en borstriemen, twee hoofdstellen met lijdsels om alzoo tot een deugdelijke voltooiing der wagen te komen”. Nu ontbreken nog de paardedekken. Hiertoe wordt opnieuw een commissie benoemd, bestaande uit de broeders Eilander, Zwerus, Smit en Van Delden. Zij verzorgen de aankoop van twee paardedekken met maankappen, afgezet met zwarte wollen franjes en nog een katoenen dekkleed voor de wagen. Tenslotte wordt de wagen met toebehoren verzekerd bij De Jong en Comp. te Amsterdam voor f 650,-. Broeder Herberts zal de wagen vooreerst in orde houden. Op 1 april wordt dan nogmaals een commissie benoemd. Ditmaal voor de administratie van de lijkwagen. Het zijn dezelfde personen die voor de paardedekken op pad zijn geweest derhalve: B. Eilander, L. Smit, M. van Delden en B. Zwerus.

De activiteiten van de diakonie zijn niet onopgemerkt gebleven. In de „Eper Courant” van 19 februari 1881 lezen wij namelijk het volgende:

„Vaassen, 16 Februari. Bij het Diaconiebestuur der Herv. Gemeente alhier bestaat het voornemen een lijk- of begrafeniswagen aan te schaffen en wel tot algemeen gebruik. Het Bestuur veronderstelt hiermede in een lang gewenschte behoefte te voldoen. Het hoopt het aloude gebruik, van onze dierbare afgestorvenen op een boerenwagen, (die somtijds aan reinheid veel te wenschen overlaat), grafwaarts te brengen, daardoor weldra tot den verledenen tijd zal behoren. Nadere bijzonderheden zullen door dit blad bekend gemaakt worden”.

Al heel spoedig kan de krant nader nieuws brengen over de lijkwagen. De „Eper Courant” meldt op 26 maart 1881.

„De commissie van beheer der lijkwagen brengt ter algemeene kennis dat een ieder, binnen of buiten de gemeente Vaassen, die zich tot het begraven zijner dooden, van bedoelde lijkwagen wenschen te bedienen, zich daartoe kan vervoegen bij den Heer Smit te Vaassen”. Het is voor ons in een tijd van straatnamen, huisnummers en postcodes moeilijk te begrijpen dat de Vaassenaren in die tijd aan dit „adres” voldoende hadden.

In april 1881 wordt de wagen voor de eerste keer gebruikt. Het betreft een jonge onderwijzeres, op 9 april in Emst overleden, geboren te Texel, Jannetje Boon genaamd. De kosten van het lijkwagengebruik bedragen *f* 2,50.

In juni rijdt de wagen voor de derde maal en brengt de Baronesse van Oldeneel tot Oldenzeel, douarière d' Isendoorn à Blois naar haar laatste rustplaats op het R.K. kerkhof op de Oosterhof. *f* 25,- wordt ditmaal in rekening gebracht.

Bij begrafenissen van personen die door de diakonie ondersteund worden is het gebruik van de lijkwagen kosteloos. Er komen zoals uit bovenstaande blijkt nogal grote variaties voor in de in rekening gebrachte bedragen. Dit wordt veroorzaakt door de bijkomende kosten. Men kon ook zorgen voor een aanspreker en dragers. Deze personen werden beloond met respectievelijk *f* 0,50 en *f* 1,-. De mantels en handschoenen voor deze medewerkers worden gehuurd in Epe voor respectievelijk *f* 0,25 en *f* 0,10 per keer. Het ophalen en weer terugbrengen van deze kledingstukken vergt elke keer *f* 0,50. De koetsier van de wagen, die zelf voor het paard moet zorgen krijgt elke keer *f* 2,50 uitbetaald. Na afloop wordt de wagen weer schoongemaakt à raison van *f* 0,25.

De lijkwagen voorziet inderdaad in een grote behoefte en in 1920 is de schuld aan de diakonie van *f* 615,- geheel afgelost. Dit is maar goed ook, want in 1927 is men aan vervanging toe.

De firma H. C. Ipenburg te Leusden levert voor de somma van *f* 942,50 een nieuwe lijkkoets. Op 23 september wordt de oude wagen verkocht en brengt dan nog *f* 50,- op. In de dertiger jaren wordt voor de stalling van de lijkwagen een houten gebouwtje geplaatst aan de huidige Torenstraat op de plek waar nu „De Rank” staat. In 1941 wordt een verzoek van de koetsier van de lijkwagen om een hogere vergoeding ingewilligd en vastgesteld op *f* 5,- per keer, maar dan kan hij geen recht meer doen gelden op foioen van welke aard ook. Vijftien jaar later is deze vergoeding al opgetrokken naar *f* 12,50 per rit. In dat jaar wordt nog 20 keer van de lijkwagen gebruik gemaakt. Steeds vaker worden alleen uniformjassen en handschoenen verhuurd en vindt vervoer naar het kerkhof met een lijkauto plaats.

Het is op 10 mei 1961 dat de lijkkoets voor de derde maal dat jaar uitrijdt en koetsier Brummelkamp de laatste tocht met de Vaassense lijkkoets naar het kerkhof maakt en G. Schuur naar zijn laatste rustplaats wordt gebracht. Op 5 mei is het besluit al genomen om de lijkkoets te verkopen. Een koper biedt *f* 75,- voor de koets en de koop wordt gesloten. Hij neemt alleen de lantaarns en de kleden mee en laat de onttakelde koets achter. Voor het restant wordt nog een koper gevonden à raison van *f* 25,-. De paardetuien brengen nog *f* 50,- op en het lijkwagenuisje *f* 361,50.

Aan een tachtigjarige dienstverlening door de „Lijkwagendienst” van de Nederlands Hervormde Diakonie van Vaassen is een einde gekomen.

W. Terwel.

De Vaassense Watermolens

Samengesteld door mevrouw Th. te Riele-ter Laak uit gegevens die door wijlen R. Hardonk te Apeldoorn werden verzameld.

Clundermolentje te Niersen

Het Clundermolentje (Klundermolentje) waarvan het water en de grond de bezitters van de Cannenburgh toekwamen, bestond al vóór 1672. Op 25 oktober 1719 betuigde de 80-jarige Fijtje Maurits, dat zij omstreeks 1672 van haar „moeie” Anna Voerts had geërfd het „Getimmer” van een papiermolentje in Niersen, genaempt Klundermolentje. Getuige had zich destijds gewend tot de heer van Cannenburgh „die voor en tijd van jaren” in Engeland was gestorven. Dit slaat op het sneuvelen bij Reading in 1688 van Marten Albert van Isendoorn à Blois (1659-1688) na de landing van Stadhouder Willem III in Engeland. Fijtje had destijds bij Marten Albert geklaagd dat zij het molentje „moeste verkoopen tot redding van haere schulden”. Hij vroeg haar: „Wie zijn uw grootste schuldenaers?”. Fijtje had toen gezegd: „Dat is mijn Heer voor de verloopene waterpacht”. Hij antwoordde daarop: „Ick maene u noch niet, doet daermede u schoonste”. Na de dood van heer Marten Albert in 1688 was Fijtje gegaan naar zijn broer en opvolger Johan Hendrik en had hem gezegd, dat zij niet van het Clundermolentje „profiteerde” daar de heer van Cannenburgh het voor de pacht „aaneijgnde”. Zij wil hem echter, indien hij haar nog iets boven de pacht zoude geven het molentje afstaan. Johan Hendrik antwoordde „daer weet ik niets van, vrouwtje, heb ick dat molentje in eygendom, dat weet ick niet . . . men zal het met Uw maeken dat wil is”. Later hoorde Fijtje dat een zekere Berent Abrahams zich het eigendom van 't Clunder molentje aanmatigt, waarover een proces ontstaat. Het Clundermolentje is reeds lang verdwenen; omstreeks 1937 wees een gemetseld stuwte met een miniatuur watervalletje de plek aan waar het had gestaan. Door de toegenomen begroeiing is de juiste ligging thans moeilijk te vinden.

De Hattemse papiermolen

Aan de beek, beneden het Clundermolentje – de Hattemse molenbeek, verder de Hoge Beek geheten – lagen de papiermolens Hattem. Beide molens komen in 1721 voor f 5.900,- in het bezit van de Cannenburgh, waaraan het water behoorde. In die tijd zitten de papiermakers Jannes Kluppel en Derk Frederik van Marle op de genoemde molens.

Later komt er maar een molen te liggen, waarvan in 1872 bij de verkoop van bezittingen van de Cannenburgh J. A. Mentink eigenaar wordt. In 1878 werken er zes mannelijke werkkrachten, benevens een vrouw en een meisje. In 1891 is de papierfabrikage gestopt en doet de molen als wasserij dienst. Omstreeks 1928 worden de oude gebouwen gesloopt en vervangen door een landhuis. Het water uit de bovenbeek wordt dan met enige watervalletjes door de tuin geleid.

Watermolens „De Rollekoot”

Watermolens
„De Rollekoot”

De geschiedenis van deze molens aan de Hattense beek brengt ons in aanraking met een van de bekendste figuren uit de geschiedenis van Gelderland, de vermaarde legeraanvoerder Marten van Rossum (1478-1555). Deze had in 1541 van oudsher tot Cannenburgh behorende waterrecht verworven. Op 25 mei 1542 gaf de Gelderse hertog Willem van Gulik en Kleef

vergunning aan Marten van Rossem om boven die molen een tweede watermolen te leggen op grond van de „gemeinde”, dus op markegrond, mits de geërfden der mark zulks zouden toestaan. Uit een getuigenverklaring van 15 mei 1557 blijkt, dat Van Rossem toen de gevraagde toestemming niet heeft verkregen. Aan zeven getuigen „inheemsen” wordt dan gevraagd of hun bekend is, dat de gemene erfgenamen van Vaassen destijds de maarschalk vergund hadden op de beek molens te leggen. Getuigen verklaren „uit enen monde” dat zij erbij waren toen Van Rossem de twee molens – het ging dus over een dubbele molen – wilde leggen op de gemene grond tussen Niersen en Vaassen en dat hij toen van de naburen verlangde dat zij zulks wilden „consenteren”, maar dat dit door hen in generlei wijze gegund noch geconsenteerd was.

Bij die gelegenheid had de toenmalige pastoor Jan ten Holte tegen de maarschalk gezegd: „Jonker Wolden U.L. hier een molen leggen, und dat water opstuien, und dat groenlandt laeten onderloopen. Ick ben hier die naeste erfgenaem, und dat sijn mijn ofte mijn meijers koeweiden, ick heb mijn klein soo lief als U.L. dat groot, dat en staet ons niet te lieden”.

Van Rossem had hierop ten antwoord gegeven: „Wilt mijn vergunnen die molen hier te leggen, ick zal de beek niet stuien laten . . . geen van de naburen zal er door verkort worden”. Toen zijn de geëfden vertrokken.

Daarna heeft de maarschalk „uit zijn vriën gemoede” de beide molens, een koren- en een oliemolen, toch laten timmeren, een dijk doen „slaen” door het groenland en hietveld van de gemeente „buiten wil en consent der gemeine erfgenamen” en het beekwater „alsoe opgestuit, und die groenlander beloopn laeten mit waeter, meer als mans hoogte baeven en beneden”. De twee molens werden gelegd „bij des Greven hoevell”. Vermoedelijk wordt met dit laatste een grafheuvel bedoeld.

De door Van Rossem gestichte koren- en oliemolen wordt later omgezet in twee tegenover elkaar gelegen papiermolens, die de naam krijgen van Rollecaat of Rollecoot.

In 1689 zitten Jan de Goeyen en Jacob Jacobs als papiermakers op de molens. Na geschillen over de waterpacht wordt Frederik Johan van Isendoorn, na voorafgaande taxaties in 1736 en 1739 eigenaar van de beide molens. De Rollekoot is in 1872 gedeeltelijk in gebruik als zaagmolen. In 1933 blijken beide molens omgezet te zijn tot stoomwasserij Jaspers, Gortelseweg 18. Sinds 1933 wordt de waterkracht niet meer gebruikt.

Cannenburghmolen

Een voorganger van de Cannenburghmolen aan de Hattumse beek te Vaassen wordt reeds genoemd in 1387 als de „mollen” bij de „Cannenburgh”, terwijl in 1424 de molen eveneens voorkomt. In het magescheid van 13 juli 1596 tussen de kinderen van Hendrik van Isendoorn à Blois en Sophia Stommel worden de molens te Vaassen, waar onder ook die „bijt hujs

vairss", toebedoeld aan de oudste broer Marten van Isendoorn `a Blois en blijven tot 1872 in het bezit van de Cannenburgh. Het was een zogenaamde „dwangmolen”.

Cannenburghmolen

Volgens een kaart van 1760 werkte de korenmolen toen met twee raden. Over de geschiedenis van de Cannenburghmolen tot aan de verkoop in 1872 is maar weinig bekend. Helaas kwam op 14 februari 1940 een einde aan het bestaan van de zeldzaam mooie Cannenburghmolen. In de morgen van die fatale vrieskoude dag ontstond plotseling brand in het oude met sneeuwbedekte molengedoe. Razendsnel greep het vuur om zich heen. De motorspuit uit Vaassen bleek bevroren; wel verscheen enige tijd later andere hulp ter plaatse; doch toen was van de Cannenburghmolen al grotendeels een rokende puinhoop over.

Bij de herbouw in 1941 is het waterrad vervangen door een turbine.

De Amsterdamse Kopermolen op de Oosterhof

Over de kopermolen op de Oosterhof schrijft de bekende reiziger Andries Schoemaker bij een afbeelding van de tekenaar Cornelis Pronck uit circa 1730 van het huis Oosterhof: dat daarbij „koopermoolen lag welke door het water werd omgedreven”. In 1701 werd deze molen als kopermolen gebouwd en sindsdien stond de molen bekend als „de Amsterdamse Kopermolen”.

In 1736 is er een kwestie over het „heimelijk” vissen in de kolk. Met deze kolk wordt de grote wijerd bedoeld, waaruit het water door een 200 meter lange bovenbeek naar de molen werd geleid. In 1818 verpacht de toenmalige heer van Cannenburgh het water van de kopermolen aan Zacharias Kemper te Amsterdam tegen een pacht van f 550,-. In 1864 stopt de koperproductie en in 1869 wordt gesproken van de kopermolen op de Oosterhof, waarin „thans een ijzergieterij gevestigd is”. Bij de op 18 juli 1872 gehouden veiling van de bezittingen van de Cannenburgh komt de fabriek op de Oosterhof in het bezit van R. J. Kemper. Later is daar de wasserij van Van Delden gekomen. Dit wasbedrijf maakte in 1933 nog regelmatig gebruik van de waterkracht. In het boek „Wateronttrekking aan de Veluwe” door A. Hoek, 's Gravenhage 1933, bevindt zich onder bijlage 25 een „Staat der bedrijven op de Veluwe, die gebruik maken van oppervlakte water”. Onder Epe wordt daar genoemd onder nummer 19 „Molen Oosterhof; vroeger papiermolen, thans wasserij”. In 1936 maakt dit wasbedrijf nog steeds gebruik van waterkracht. Het op kogellagers lopende bovenslagrad had een vermogen van 17,5 pk. Beneden de waterval was een soort rooster of raster, een zogenaamd „aalvang” voor het opvangen van stroomafwaarts zwemmende palingen. Dit leverde in vroegere tijd, toen de Veluwse beken veel minder verontreinigd werden, een aardige portie vis op. Omstreeks 1966 heeft men het toen al lang niet meer gebruikte waterrad verwijderd (Deventerstraat 102).

De Griftsemolen

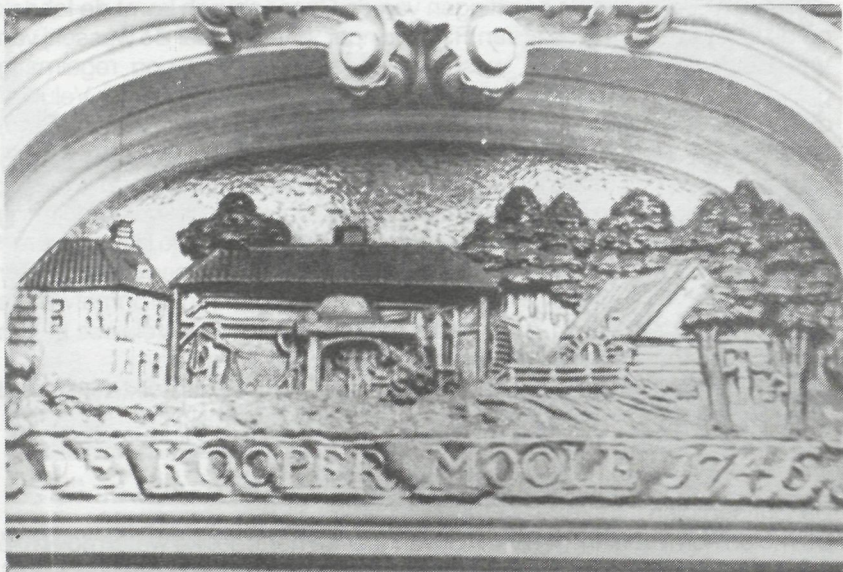
De molen komt voor in 1412/1413 wanneer de hertogelijke watermolen op de Grift „tegen Vasen” in pand blijkt te zijn gegeven aan Steven Rade. Vandaar de naam „Molen van Rade”. In 1432 verkopen Herman van Mekerens en „Joncfrau Mechtelt” een koren- en oliemolen, „geheeten die molens van Rade” en gelegen op de Grift te Vaassen aan het klooster Marienborn (Mariendaal) bij Arnhem. Op 1 december 1569 koopt Mr. J. Steenberch de Olden van het bovengenoemde klooster, drie watermolens op de Grift en verbouwt er een tot kopermolen. In 1688 is de kopermolen verpacht aan Andre van Munnickhuysen te Apeldoorn.

Op 1 september 1706 wordt Rudolphus Knuyse te Amsterdam voor 3/4 eigenaar van de koper- en korenmolen op de Grift, terwijl hij op 20 juli 1716 het overgebleven 1/4 deel koopt van de Vrouwe van Cannenburgh. Laatstgenoemde behoudt zich echter het recht voor van voorkoop bij een eventuele verkoop, teneinde te verhinderen dat de molens dan voor de Cannenburgh verloren zouden gaan.

Na het overlijden van Knuyse verkoopt zijn weduwe de molens aan Damiel de Jongh uit Rotterdam.

Frederik Johan van Isendoorn à Blois maakt echter gebruik van zijn

voorkeursrecht en koopt voor f 28.000,- de Griftse Molens aan. De eerder genoemde Rudolphus Knuyse, gehuwd met Eva Wateringe, bezat, behalve de Griftse Molens met het daarbij staande huis Rade ook twee herenhuizen in Amsterdam, gelegen Keizersgracht 225, en Warmoesstraat 5. Boven de ingang van ieder huis bevindt zich een fraaie afbeelding van de koper- en korenmolens op de Grift te Vaassen met hun onderslagraden en van het huis Rade.

De Amsterdamse Kopermolen op de Oosterhof

Keizersgracht 225 heeft in het fronton het opschrift: „De Koopermoole 1746”; de steen tegen het huis Warmoesstraat 5 vermeldt alleen: „Koopermoole”. Bij nadere beschouwing blijken er tussen beide afbeeldingen enige verschillen te bestaan. Het is niet duidelijk wanneer op de Griftse molens de koperbereiding een einde genomen heeft. Op de „Topografische Kaart van de provincie Gelderland” (1843) door W. Kuyck jr zien wij aan de linkeroever van de Grift „de Griftsche Eekmolen” en daar tegenover „de Griftsche Koornmolen”. Beide bedrijven komen eveneens voor op de grote Veluwekaart van 1861. Bij de eerste verkoop van bezittingen van de Cannenburgh 1871 wordt G. R. Wagenaar eigenaar van „de Griftse koren en oliemolen”. De eekmolen is dan verdwenen. In die tijd lagen er nog vijvers, die vermoedelijk onder Knuyse zijn aangelegd. De waterrijkdom van de Grift maakte het mogelijk met het onderslagrad twee en als dit nodig was zelfs

drie koppels maalstenen te doen draaien en tegelijkertijd ook nog het heiwerk van de oliemolen te drijven. Ook het „luywerk” van de korenmolen werd door het waterrad verricht. Met dit luiwerk werd 't ophijsen bedoeld van de gevulde meelzakken naar de molenzolder, hetgeen anders door mankracht moest geschieden. In het najaar had de oliemolen volop werk. Van de gehele Noord-Veluwe werden de beukenootjes en het lijnzaad met kar of kruiwagen naar de Griftse molen gebracht om er olie uit te laten slaan. Sommige personen bleven wachten tot zij de olie in flessen of kruiken mee terug konden nemen; anderen benutten de wachttijd door „eventjes” met de kar of kruiwagen naar Deventer te gaan voor het doen van inkopen. Dan gingen zij olie ophalen en dan naar huis. Na molenaar G. Wagenaar werd in 1919 W. A. Salm, voormalig koninklijk houtvester op Het Loo, molenaar op de Griftse molen. De man koos wel een totaal ander beroep. Koningin Wilhelmina kwam hem in Vaassen nog wel eens opzoeken. Op een dag liep

De Griftsemolen

Salm - van onder tot boven wit bestoven - achter een met zakken meel beladen kruiwagen. Opeens zag hij daar voor zich het koninklijk rijtuig met de vorstin verschijnen. De koningin riep verbaasd uit: „Mijnheer Salm, moet ik u hier zo zien!”.

In 1930 kochten de gemeenten Apeldoorn en Epe de Grift met alle bijbehorende kunstwerken. De molengebouwen liepen op slag en de beide inzetters D. Labberton en D. van Vemde kregen deze voor f 12.000.-- „aan de broek”.

Omstreeks 1940 zijn de molenrestanten afgebroken. De Griftse molens waren de enige molens in Vaassen die met een onderslagsrad werkten.

De Hofse Molens

Aan een sprengenbeek, die later de Nijmolense beek wordt genoemd, zijn in het „Heggerot” te Vaassen einde 17de eeuw de beide tegenover elkaar gelegen Hofse papiermolens gesticht. W. van Laar is in 1726 papiermaker op een van de Hofse molens, die in 1747 voor 3750 gulden verkocht worden aan Fred. Joh. van Isendoorn. In 1890 worden Montzaan en Van de Belt nog genoemd als papiermakers op de Hofse molen. De molen aan de rechterzijde van de beek is later afgebroken, waarna men daar een gebouw heeft gezet, waarin eerst een wasserij en vervolgens een vetmelterij was gevestigd. De vroegere papiermolen links van de beek deed jarenlang dienst als landbouwschuur. Tijdens de oorlogswinter (1944/1945) werd weer een waterrad gehangen voor het opwekken van stroom voor verlichting. Ook dit molengebouw heeft de slopershamer niet kunnen ontlopen.

Het Kraaiennest

Deze molen is nabij de Cannenburgh gesticht aan de beek, die gevormd door de „Nieuwe Beek” en „Roode Sloot”. Het was een fraaie voorbeeld van een oude Veluwe papiermolen uit de 17de en 18de eeuw met de hoge hangzolder, de openstaande ventilatieluiken, een molenhoofd met waterrad en een schuimende waterval aan een door knotwilgen omzoomde bovenbeek. De papiermolen, (de naam Kraaiennest duikt pas later op) blijkt in 1705 door de papiermaker Jannes Willems Pannekoek gekocht te zijn van Jan Cornelissen. Grond en water werden door de bezitters van de Cannenburgh uitgegeven, die op 30 mei 1660 het waterrecht op de Vaassene „Beeckjens komende uit Schaffender, Empser, Cortenbroecker en Broecker Veemtgens” van de Rekenkamer hadden verkregen. In 1722 werd aan de erfgenamen van Jannes Willems Pannekoek de pacht opgezegd, waarna de molen en opstallen na taxatie in 1724 verkocht werden aan Frederik Johan van Isendoorn, heer van Cannenburgh. Op 1 mei van hetzelfde jaar kreeg Gerrit Kroon water, grond en molen in pacht. In 1762 ging deze pacht over aan Derk Hendriks de Graaf, gehuwd met Hermine Herms. De familie de Graaf heeft meer dan een eeuw de 5 baks papiermolen

„Het Kraaiennest” in pacht gehad. In 1872 werd de molen uit de nalatenschap van de Van Isendoorns verkocht aan Gerrit te Riele, terwijl in 1904 M. Mentink door koop eigenaar werd. De papiermolen maaakt dan plaats voor een wasbedrijf, dat aanvankelijk ook gebruik maakte van de waterkracht. Thans geeft het verval in de beek aan waar de molen heeft gestaan namelijk hoek Koninginneweg-Emmalaan.

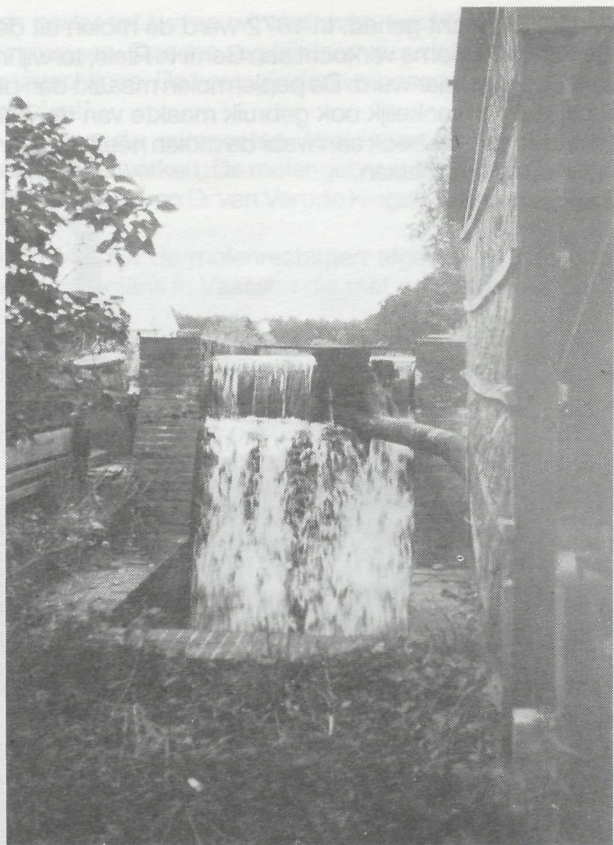

Bloemkolksmolen op de Oosterhof

Bloemkolksmolen op de Oosterhof

Op de onderbeek van „Het Kraaiennest” werd eind 17de eeuw een papiermolen gebouwd. In 1715 komt deze molen in het bezit van de Cannenburgh en wordt dan met grond en water verpacht aan Jurrien Bloemkolk. Bij de verkoop van het Cannenburghbezit wordt M. Mentink eigenaar en hij maakt er een cichoreifabriek van. Naderhand vinden wij daar ter plaatse dan de wasserij van de firma J. W. Bos en Zn genaamd „Welgelegen”.

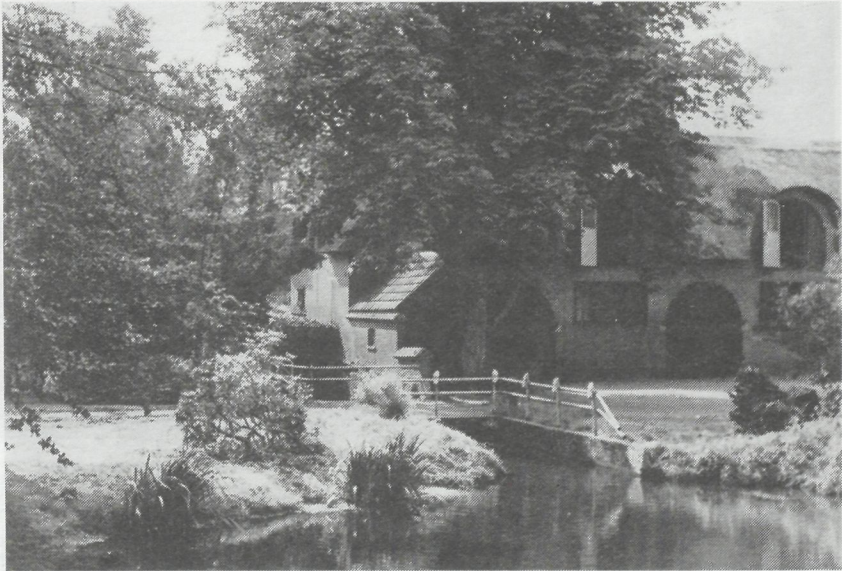
De wasserij is afgebroken. Heden is er de kerk Woord en Daad gevestigd.

De Hulse papiermolens

De Hulse papiermolens

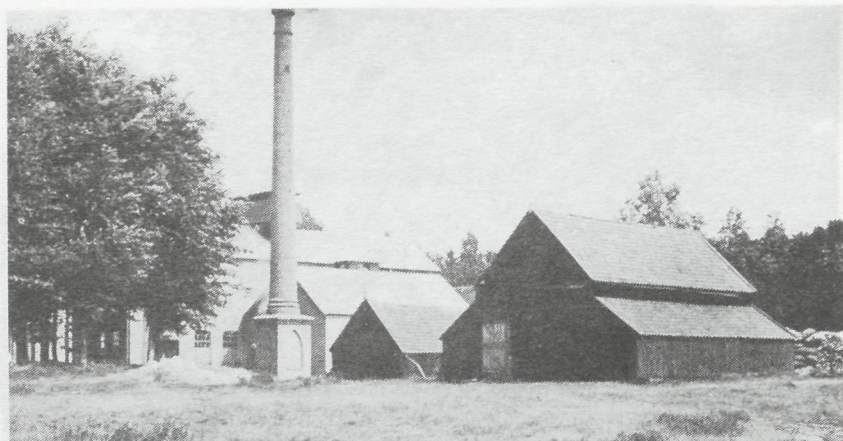
De „Hulse” papiermolens lagen aan de Geelmolensebeek. Het water komt uit mooi gelegen sprengen te Niersen. Jan Warners is in 1679 papiermaker in Niersen. In 1726 wonen op de beide tegenover elkaar gelegen Hulse papiermolens de papiermakers Gerrit Brouwer en Willem Oculi. Eigenaar van de papierfabriek „Het Hol” is in 1872 G. Palm. De molens zijn geheel verdwenen, alleen een gemetselde waterval duidt nog op het verval. Thans bevindt zich daar de forellenkwekerij „Het Hol” (Elspeterweg 72). Het water uit de bovenbeek wordt nu geleid naar een aantal op verschillend niveau gelegen kweekvijvers, waardoor deze steeds van helder stromend water voorzien worden.

De Geelmolens

De Geelmolens

De oudste vermelding van een watermolen op die plek dateert van 1616, wanneer Jacques Heijmeriks van Marten van Isendoorn à Blois de pacht krijgt van diens „bovenste waeter”. Ook ontvangt Heijmeriks vergunning voor het vergraven van de beek voor een te bouwen kruitmolen. In 1634 krijgt Abraham Heijmeriks toestemming tot het leggen van een drietal raden voor het vervaardigen van papier, kruit en geel koper. Vermoedelijk stamt van dit laatste de naam Geelmolen. Later wordt er alleen papier gemaakt. Omstreeks het eind van de 19de eeuw staakt men de papierfabrikage en komt er een wasbedrijf. Het nog bestaande molengedoe aan de linkerkant van de beek met de bijbehorende woningen is in 1912 gesticht door Mr A. R. P. Mees. Het waterrad deed in 1936 nog dienst bij het boterkarnen; het maken van „haksel” voor het vee; en het leiden van water naar de bovenverdieping van de naastgelegen boerderij. In 1936 was er nog een stukje muur aanwezig van de eerder gesloopte Geelmolen aan de rechterzijde van de beek. De leiding voerde water uit de bovenbeek naar een fonteintje in een tuin.

De Brinkersmolens

De Brinkersmolens

De Brinkermolens waren twee tegenover elkaar gelegen bovenslagswater-papiermolens, werkend op 2/3 van het water van de Geelmolensebeek, dat daartoe zijwaarts werd afgeleid. Het water en de grond behoorden aan de heren van Cannenburgh. De oudste vermelding dateert uit 1668. In 1702 zaten op de molen rechts: Warner Jans Veenhuizen en Jaanes Warner Veenhuizen; op de molen links: Henrick Keijenberg. In een stuk uit 1726 staat, dat het water „vallend van het radt van Veenhuijsens mole wordt gebruickt op de koornmoole”. In 1751 kwamen de Brinkermolens in het bezit van Frederik Johan van Isendoorn, heer van Cannenburgh. Het nog overgebleven 1/3 deel van het water van de Geelmolensebeek liep op het rad van de lager gelegen Cicadellemolen. De waterpapiermolen, „de Brinkermolens” zijn afgebroken; thans is er een verkeersoefencentrum gevestigd.

Cicadellemolen

De naam van de molen duikt op in 1735, wanneer Frederik Johan van Isendoorn de papiermolen „de Cicadellemolen” staande op zijn grond en water laat taxeren. Hij krijgt in 1735 de molen voor 3862 gulden in zijn bezit. De papierfabriek „de Cicadel” wordt in 1872 bewoond door J. C. Mulder. In 1856 werkte de molen met vijf hamerbakken. Men maakte er toen schrijfpapier. Omstreeks 1900 kwam de molen in eigendom aan de bezitter van de Brinkermolens die hem liet afbreken en van het nog bruikbare hout een nog in 1936 bestaande schuur bij de Brinkermolens deed timmeren. Op de vroegere molenplaats herinnert zo goed als niets meer aan de oude Cicadellemolen.

De Dorpermolens aan de Dorperbeek

De Dorpermolens aan de Dorperbeek

Aan de Dorperbeek, een voortzetting van de Geelmolensebeek, lag in het dorp Vaassen op de plek waar zich nu de Aluminium Industrie bevindt al in 1559 twee kleine „plaesmoelle”. In genoemd jaar werden deze molentjes en de Elskamp en de Elspas, gelegen bij de „Zuckerdick” (Suikerdijk), door Hendrik van Isendoorn verpacht aan Mr Johan Steinberch. Deze Johan van Steenbergen de Oude, geboren omstreeks 1525 te Zuidwolde in Drente, was de vader van Johan Steenbergen de Jonge, die in 1593 de eerste waterpapiermolen in Apeldoorn stichtte. In 1576 is sprake van de „koppermoelen” van Johan Steenbergen in Vaassen en van 't vissen in de kolk of vijver van de molen. Een hierop betrekking hebbend stuk is bij de „invasie” van de Cannenburgh in 1590 verloren gegaan. Van een kopermolen te Vaassen vernemen wij ook iets in een rechtszaak tegen Pieter van de Haegen te Rotterdam, beschuldigd van het vervaardigen van valse Spaanse koperen munten. In 1614 kwam een van zijn medeplichtigen, die de munten verkocht had, voor de rechter. In het Oud. Arch. A'dam, Rechterlijk Arch. Reg. 288 bladzijde 160 staat op 29 januari 1614 hierover: „Seyt dat het cooper daer de voorssz. Malvadisen afgemaekt werden al aen repen gesneden van Facen tusschen Harderwijk en de Deventer herwaerts gesonden werden . . .”. In 1721 behoort de kopermolen te Vaassen aan

Juffrouw Aleida van Steenberg. Haar erfgenaam J. H. Bakker verkoopt de Dorperkopermolen in 1751 aan de heer van Cannenburgh. Deze verpacht vervolgens de molen aan Bakker's schoonzoon T. J. Haack. Naar hem is het nog bestaande „Haackshuis” genoemd. In 1872 worden de beide Dorpermolens eigendom van T. van Lohuizen, die er een Staniolwalswerk vestigt. Daarover lezen wij in de „Apeldoornsche Courant” van 27 maart 1880: „De papierfabrieken in Vaassen verkeren in kwijnenden toestand. Lohuizen maakt nu in plaats van papier Tinblad. Van Lohuizen was oorspronkelijk papierhandelaar.

Boekbespreking

„1100 jaren Vaassen”

Door P. Terwel en vele anderen.

Uitgever: drukkerij-uitgeverij „Gelre” Vaassen; ill., foto's; bronverm; f 69,95; 320 pagina's.

Met deze kroniek van Vaassen heeft Paul Terwel een interessant boekwerk voor ons neergelegd waaruit door elk „wat wils” uitgezocht kan worden. Dat wordt vergemakkelijkt door de chronologische lijst voorin met de bladzijde waar het te vinden is.

Veel aandacht is er besteed aan de geschiedenis van de kerken, het onderwijs en de Tweede Wereldoorlog.

De zaken die al wat langer bestaan in de Vaassense samenleving hebben een tipje van hun geschiedenis laten zien.

De prachtige oude foto's door het hele boek brengen ons terug naar vervlogen tijden.

Kortom, een boek dat op geen enkele boekenplank in Vaassen mag ontbreken.

Het ziet er prachtig uit: hardlinnen, rode kft met goud-opdruk.

Te verkrijgen bij drukkerij-uitgeverij „Gelre” en boekhandel Dekker.

Inhoud

Voorwoord van dhr Ch. de Loor, burgemeester van de gemeente Epe	1
Voorwoord van dhr W. Terwel, voorzitter van historische vereniging Ampt Epe	1
Een drietal beschrijvingen van Vaassen (1795/1877/1975)	2
Een opmerkelijk Vaassenaar, Teunis van Lohuizen door L. van den Bremen	8
De Kouwenaar door J. Zweekhorst	14
Ko uut 't Enkhout door W. Terwel	16
't Loar en zien taal door Alve	19
De reformatie in Vaassen door J. G. G. J. Schut	24
De geschiedenis van de Vaassense lijkwagen (1881-1961) door W. Terwel	52
De Vaassense Watermolens door Th. te Riele-ter Laak (Hardonck)	55
Boekbespreking: 1100 jaren Vaassen	68

